

М.С. ИСМАЙЛОВ



АЗƏРБАЈЧАН
ХАЛТ
МУСИГИСИНИН
ЖАНРЛАРЫ

ИШЫГ • 1984

М. С. ИСМАЈЫЛОВ

АЗƏРБАЈҶАН
ХАЛГ
МУСИГИСИНИН
ЖАНРЛАРЫ

Јенидән ишләнмиш вә тамамланмыш нәшр

ИШЫГ
БАКЫ • 1984

С(Аз)2
И78

Редактору
проф. ЭШРЭФ АББАСОВ

И78 Исмајылов М. С.

Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары. Б.,
«Ишыг». 1984. с. 100.

Охучуларга тәгдим олуна бу эсәрдә халг мусигисинин вокал-инструментал жанрлары — ән садә маһнылардан тутмуш рәгс мусигиси, рәнкләр, диринкәләр вә муғамлар арашдырылыр.

Нәшр консерваториянын тәләбәләри, мусиги мәктәбләринин шакирдләри вә һәмчинин мусиги һәвәскарлары үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

И 4905000000 35—82
654—83

С(Аз)2

Азәрбајчан ССР Едмләр Академиясынын нәшријаты, 1960
© Ишыг. 1984.

ӨН СӨЗ

Республикамызын эмәкдар инчәсәнәт хадими, сәнәтшүнаслыг намизәди профессор Мәммәдсәләһ Исмајылов узун илләрдән бәри халг мусигимизи өрәнән вә бу сәһәдә ахтарышлар апаран алимләрдән биридир. Нәлә отузунчу илләрин орталарында, Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасында төһсил аларкән кәләчәјин бир сыра көркәмли сәнәткарлары Гара Гарајев, Чөвдәт Начыјев, Закир Бағыров вә башгалары илә бирликдә ССРИ халг артисти, профессор Бүлбүлүн рәһбәрлији илә ата-бабаларымыздан галан мусиги инчиләрини, ел һаваларыны топламаг мөгсәдилә Азәрбајчан рајонларына тәшкил едилән експедијяларда систематик вә фәал иштирак етмишдир. Топланылан зәнкин мусиги фолклору материалы, Мәммәдсәләһ Исмајыловун кәләчәкдә бир мусиги алими кими јетишмәсинә хејли көмәк етмишдир. О, халг мусигимизин мүхтәлиф сәһәләринә аид бир сыра елми-популјар әсәрләр, мәгаләләр јазмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштиракы ону арашдырмаларыны бир мүддәт дајандырмаға мәчбур етмишдир. Мүһарибәдән сонра М. С. Исмајылов, јенидән өз доғма ишинә — халг мусигисини өјрәнмәк сәнәтинә гајытмышдыр.

«Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары» адлы бу монографик әсәр, онун, мүһарибәдән сонрақы ахтарышларынын уғурлу нәтичәсидир. Китабда Азәрбајчан халг мусигисинин ел һаваларындан, маһнылардан башламыш муғам вә «ритмик муғамлара» гәдәр олан бүтүн жанрлары — онларын тарихи вә халгымызын мәншәтиндәки әһәмијјәти чәһәтіндән ишыгландырмагла бәрәбәр, бу мусиги нүмунәләринин мелодик, ритмик, лад-мәгам вә гурулуш формалары һаггында илк дәфә әтрафлы мәлумат верилмишдир.

Азәрбајчан мусигишүнаслығында халг мусиги нүмунәләримизин метро-ритмик әсасына көрә онларын ики група бөлүнмәси (бәһрли вә бәһрсиз) мәлум олдуғу һалда, Исмајылов үчүнчү бир жанр группу (гарышыг бәһрли) олмасы һаггында илк дәфә мәлумат вермишдир. Мүәллифә көрә, «Симаји-Шәмс» вә «Мәнсуријјә» кими зәрби муғамлар «Гарабағ» вә «Кәсмә шикәстә»ләри вә һәмчинин «Һејраты» бу група аид олан нүмунәләри тәшкил едир. Бу мүләһизәни елми ичтимаијјәт вә мусигичиләр разылыг һисси илә гаршыламышлар.

Даһи бәстәкарымыз Үзејир Начыбәјов тәрәфиндән илк дәфә системләшдирилән једди әсас лад-мәгам једди муғамын адыны дашыыр. Чох заман, бу ики мусиги термини, јәни лад (мәгам) вә муғам бир-бирилә гарышдырылар, бунларын мүстәгил мәна дашымасына әһәмијјәт верилмир. Мәммәдсәләһ Исмајылов китабда хүсуси сәһифәләр ајырараг, бу мәсәләнин үзәриндә дајаныр. Ејни адлы муғам вә лад-мәгамын фәрғини вә ујғун чәһәтләрини әтрафлы изаһ едир.

7 лад-мәгам мусигимизин әсасыны тәшкил едир, ләкин әмәли мусигидә мәгамларын мүәјјән пәрдәләри јарымтон јүксәлмәклә вә јарымтон алчалмагла мусигинин — мелодијянын рәнкарәңклијини јарадыр. «Ладларда пәрдәләрин алтерасијасы» кими белә бир мәсәлә дә китабда ишыгландырылар вә бу ишдә олан ганунаујғунлулар ашкара чыхарылар.

Муғамлара һәср олунан фәсилдә Раст, Шур, Сәкаһ, Дүкаһ вә саир кими муғамларын мәншәи үзәриндә дајанылар. Мүәллиф мүәјјән дәлилләрә әсасланараг, бу муғамларын нәјә әсәсән «Дүкаһ», «Сәкаһ», «Чаһаркаһ» адланмасы кими марағлы

мәсәлени изаһ едир. Бу фәсилдә Секаһ вә Чаһаркаһ муғамларынын мајә учалығынын орта әсрләрден башлајарағ мүасир дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмасындан данышылыр. Мәммәдсәләһ Исмајылов кәстәрир ки, тәкчә Раст дејил, Секаһ вә Чаһаркаһ муғамлары да өз мајә учалығыны мүасир дөврүмүзә гәдәр муһафизә етмишләр. Раст муғамынын мајә учалығы кичик октава *сол* олдуғу һалда, Секаһынкы кичик октава *си* (хәрич секаһ), Чаһаркаһын мајә учалығы исә биринчи октава *до*-дан ибарәт олмушдур. О ки, галды Шур, мүәллифин гәнаәтинә көрә, бу муғам вахтилә Дүкаһ адланмагла кичик октава *ля* мајәсинә малик олмуш, сонралар исә тәхминән XVI әсрдән сонракы дөврләрдә Шур ады дашымагла кичик октава *сол* мајәсинә әсасән өзүнә мәишәт тапмышдыр. Бу фәсилдә диггәти чәлб едән мәсәләләрден бири дә одур ки, мүәллиф Раст, Шур, Секаһ кими дәсткаһлардан һәр биринин инкишафы нәтичәсиндә вариантларынын јарандығыны мушаһидә етмиш вә беләликлә Раст «аиләсинә», Шур «аиләсинә», Секаһ «аиләсинә» мәнсуб олан дәсткаһ групплары олдуғуну кәстәрмишдир.

Мусиги нүмунәләримизин тәһлил вә тәдгигатына әсасән, хүсусән, «ритмик муғамлары» истинад етмәклә онларда чохсәслилик (полифоник) элементләр олмасы фикри дә мүәллифин чыхардығы нәтичәләрден биридир.

Халг мусигимизин ифа үсуллары барәдә мүәллифин гәнаәтләри диггәти чәлб едир. Бәстәкарларымызын бир сәнәткар кими инкишафында халг мусигисинин мүһүм амил олмасына даир дә бурада әсаслы фикирләр аз дејилдир. Доғрудан да ел һавалары бәстәкарларын рүбабында јени форма, јени мәзмун кәсб едир.

Халг мусиги әләтләриндә, соло ифаја даир дә мүәллифин мушаһидәләри охучулары марағландырачағ.

Мүәллифин чыхардығы нәтичәләрден бири дә будур ки, бәстәкарларымыз өз тәчрүбәләриндә доғма мусиги ирсинә, онун жанр вә формаларына истинад едәрәк, үмүмбәшәр мусигисинин табагчыл ән'әнәләриндән бәһрәләnmәклә Азәрбајчан мусигисини даһа јүксәк зирвәләрә галдырачағлар.

Бизә белә кәлир ки, бу китаб өз санбалы вә әһәмийјәтинә көрә тәкчә мусигишүнасларда дејил, бүтүн мусигисевәрләрдә дә марағ ојадачағ, онларын столүстү китабы олачағдыр.

АРИФ МӘММӘДОВ,

филолокија елмләри доктору,
профессор

К И Р И Ш

Азербайжан халгы өз тарихи е'тибарилә чох гәдим вә һәм дә зәнкин бир мусиги ирсинә маликдир

Мусиги халгымызын мәшәтинин вә мә'нәви һәјатынын ајрылмаз вә зәрури бир һиссәсини тәшкил едир. Һәлә гәдим заманлардан башлајараг, мусиги халг арасында кениш јайылмыш, әкинчи күтләләринин күндәлик ағыр зәһмәтини јүнкүлләшдирмәкдә, дәрә-гәмини азалтмагдә онлара көмәк етмиш, Азербайжан халгынын чәсур оғул вә гызларыны өз вәтәнинин азадлығы уғрунда харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәјә руһландырмышдыр. Зәһмәт, гәһрәманлыг, мәшәт маһныларында, лирик маһныларда вә бир сыра башга маһны жанрларында Азербайжан халгынын истәк вә арзулары, вәтәнә мәһәббәти, мүасир һәјата мүнәсибәти тәрәннүм етдирилир.

Мүасир мусигишүнәслиг елми Азербайжан халгынын гәдим бир мусиги мәдәнијјәтинә малик олдуғуну көстәрән бир сыра марағлы материаллар вә мә'луматлар әлдә етмишдир. Лакин бунлар башлыча олараг тарихи, әдәби, археоложи вә этнографик мәнбәләрдән ибарәтдир. Бүтүн буларын һамысында, ерамыздан бир нечә мин ил әввәл Азербайжан халг мусиги мәдәнијјәтинин тарихи инкишаф процеси ајдын нәзәрә чарпыр.

Гафгаз сыра дағларынын чәнуб әтәкләриндә, Бақы шәһәринә јахын бир јердә (Гобустанда) гаја дашлары үзәриндә һәкк олунмуш бир сыра инсан силуети тапылмышдыр. Онларын бири коллектив рәгси көстәрир ки, бу да бизә бир нөв «Јаллы»ны хатырладыр. Алимләр буну ерамыздан әввәл тәхминән V—III әсрләрә аид едирләр.¹

Үзәриндә инсан вә һејван силуәтләри һәкк олунан бу гаја дашларына јахын бир әразидә, Чинкирдаг әтәкләриндә, јенә дә бөјүк бир даш тапылмышдыр ки, башга бир бәрк чисимлә она вурдугдә мүхтәлиф сәсләр верир. Күман етмәк олар ки, бу даш Азербайжан халгында чохишләнән зәрб аләтләринин ән ибтидаи бир нүмунәсидир. Марағлыдыр, јерли әһали буна «гавал чалан даш» дејир. Белә дүшүнмәк олар ки, гәдим дөврләрдә «Јаллы» типли рәгс һаваларында бу дашдан бир зәрб аләти кими истифадә олунмушдыр.²

Минкәчевир газынтылары заманы сүмүкдән гајрылмыш гәдим бир мусиги аләтинә тәсадүф олунмушдыр ки, бу да Азербайжан халгынын мүасир нәфәсли мусиги аләтләриндән бирини хатырладыр. Алимләр бу аләти ерамыздан әввәл I әсрә аид едирләр.³

¹ «Очерки по древней истории Азербайджана». (И. Чәфәрзәдәнин «Древнейший период Азербайджана» мәгаләсинә бах). Азербайжан ССР ЕА-нын нәшријјаты, Бақы, 1956, сәһ. 34.

² Бах: «Очерки по древней истории Азербайджана» (И. Чәфәрзәдәнин «Древнейший период Азербайджана» мәгаләси). Азербайжан ССР ЕА-нын нәшријјаты, Бақы, 1956, сәһ. 34.

³ Сборник «Материальная культура Азербайджана», т. 1. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1949, сәһ. 36. (С. М. Газыјевин мәгаләси).

Гәдим заманлардан бизе кәлиб чатан бир чох әфсанә вә рәвәјәтләрдә Азәрбајчан халг мусигисинин мүәјјән чәһәтләрини, ичтимаи һәјәтдә мусигинин ролуну көс-тәрән бир сыра гимәтли мә'луматларә да аз тәсәдүф олунмур.

Биз мусигинин һәлә орта әсрләрдә Азәрбајчандә кениш јајылдығыны ән гәдим бир әдәби абидә һесаб олунан гәһрәманлыг дастаны «Дәдә Горгуд»дан билirik (бу дастан хүсүсән Азәрбајчан ашыг сәнәти һаггында бизе даһа гимәтли мә'лумат верир).

Биз реалистик ән'әнәләрин јаранмасы вә Азәрбајчан халгынын кечмиш мусиги һәјәти һаггында гимәтли мә'луматларә мүхтәлиф дөврләрә анд бир сыра башга әдәби абидәләрдә дә, хүсүсән Низами, Мәнсәти, Хагани кими XII әср шаир-философларынн әсәрләриндә раст кәлирик. Азәрбајчан поезијасынын классици даһи Низаминин «Хәмсә»си бу бахымдан диггәтәлајигдир. «Хәмсә»нин тәркиб һиссәләри олан беш өлмәз әсәрдә мүхтәлиф мусиги жанрлары, халг мусиги ифачылығы вә бир сыра мусиги аләтләри һаггында марағлы мә'луматлар верилмәклә, XII әср Азәрбајчан мусиги мәдәнијәти һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадылар.¹

Мусигишүнәслыг елми, јәни мусигини елми чәһәтдән өјрәнмәк мәсәләси дә нәзәрдән гачырылмамышдыр. Бу ишлә һәлә орта әср алимләринин мәшғул олмасы ашқара чыхарылмышдыр.

Тарихдән бизе бир нечә азәрбајчанлы мусигишүнәс алимин ады мә'лумдур ки, онлар мусигинин мүхтәлиф сәһәләринә анд бир сыра елми әсәрләр јазмыш, һәтта муғамларын јарадылмасында јахындан иштирак етмәклә орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шәрг мусиги мәдәнијәтинин инкишафында мүәјјән мөвгә газанмышлар. Булардан Сәфиәддин Әбдүл Мө'мин Урмәвини (XIII әср), Хачә Абдул Гадир Марағини (XVI әср) вә Мирзә бәји (XVIII әср) көстәрмәк олар.

Бунларын һәр үчү һәлә орта әсрләрдә Шәрг, о чүмләдән дә Азәрбајчан мусигисинин бир сыра мәсәләләрини ишыгландыран илк азәрбајчанлы мусигишүнәс алим олмушдур.

XVIII әср мусиги мәдәнијәти һаггында мә'лумат верән мәнбәләр ичәрисиндә Өвлија Чәләбинин «Сәјаһәтнамә» әсәри дә хүсүси әһәмијјәтә маликдир. Бурада дејилир ки, Түркијә султанлары вахты илә Азәрбајчан халгынын көркәмли инчәсәнәт усталарыны — ән јахшы чалыб-охујанлары вә рәгәслары Түркијәгә көчүрмушләр. Мәсәлән, IV Мурад көркәмли мусигичи Мурадаға Нахчыванлыны Константинопола (Истамбула) көчүрмушдур. Бу мусигичи вә зәманәсинин маһир чаһаркар мусиги аләти чаланларыдан олуб, бәстәкарлыг габилитјәтинә дә малик шәхсләрдән бири имиш.²

Јенә дә һәмин китаба Чәләби өзү бир шаһид кими тәсдиг едир ки, чох көзәл тәмбрә малик олан б симли шештар мусиги аләти дә азәрбајчанлы Әлихан Тәбризи тәрәфиндән ичәд едилмишдир. Бу фактлар бир даһа сүбүт едир ки, һәлә орта әсрләрдә Азәрбајчандә зәнкин бир мусиги мәдәнијәти олмушдур.

Азәрбајчан халг мусигиси әсас е'тибары илә, шифаһи һалда јајыларәг инкишаф етдији үчүн онун мүкәммәл бир нот јазы системи олмамышдыр. Тарихи мәнбәләрдән мә'лум олдуғуна көрә, Азәрбајчан маһныларынын мүасир нот системи илә илк дәфә јазылмасы XIX әсрин әввәлләринә — 1816—1818-чи илләрә тәсәдүф едир.³ Буна бахмајараг, һәлә гәдим заманларда, хүсүсән орта әсрләрдә мусигини, тәхмини дә олса шәрти ишарәләрлә јазыја алырдылар.

Мусигини јазыја салмаг үчүн дачрәшәкилли мүхтәлиф чәдвәлләрдән дә истифадә олунурду. Бунларә «мусиги даирәләри» вә јахүд «ритмик даирәләр» дејирдиләр. Өз дөврүнүн мәшһур философу олан Әбунәср Фәраби 941-чи илдә тәртиб етдији «Әлмағалат» адлы мусиги трактатында ритмик даирәләрә кениш јер вермишдир⁴. Сәфиәддин Урмәвинин тәртиб етдији мусиги јазы системи Фәрабиникинә нисбәтән даһа кениш вә мүкәммәл олмушдур⁵. Хачә Абдул Гадир Марағи өзүнүн «Шәрһүл-әдвар» (Даирәләрин изаһы) вә бир сыра башга әсәрләриндә мусиги даирә-

¹ К. К а с и м о в. «Очерки из истории музыкальной культуры Азербайджана в XII, веке». «Искусство», Т. II, АН Азербайджанской ССР, 1949.

² Н. А р а с л ы. «XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», АДУ нәш-ријјаты, Бақы, 1956, сәһ. 80—82.

³ К. Қасимов. «О первых записях азербайджанских народных песен, «ДАН Азербайджанской ССР» № 10, 1939.

⁴ Р а у ф Ј е к т а. «Мусиги», шәһбал мәчмуәси, № 11 вә 12, Азәрбајчан ССР ЕА Әлјазмалары фонду, П—427. П—428.

⁵ Јенә орада.

леринә хүсуси јер верәрәк, бу мәсәләни даһа кениш ишыгландырымыш вә мүәјјән бир мусиги јазы системи һаггында мәлумат вермишдир.

Мусигинин јазылмасы үчүн мөвчуд олан бу мүхтәлиф үсул вә схемләрин һөгсан чәһәти ондан ибарәтдир ки, бурада анчаг маһнын метроритмик әсасы вә онун һансы мөгама әсаһнамасы нәзәрдә тутулурду. Мелодија вә ја маһнылар тәшкил едән мүхтәлиф учалыға малик әсләр бурада көстәрилмирди, бу иш охујанын вә јахуд чаланын өһдәсинә дүшүрдү.

Һаггында данышдығымыз бу «нот» јазы үсуллары вә схемләри олдуғча садә вә һөгсанлы олса да, мүәјјән дөврдә мусиги јазы системинин башланғыч формаларыны тәшкил едәрәк даим тәкмилләшдирилмиш вә инкишаф етдирилмишдир.

Бизә мә’лум олмајан ән гәдним вә гижмәтли мусиги нүмунәләринин әлдә едилмәсиндә кечмиш әсләрә аид олан мусиги јазы системинин өјрәнилмәсинин олдуғча бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Јухарыда гејд етдикләримиз вә еләчә дә бир чох башга мәнбәләр Азәрбајҗан халгынын зәнкин мусиги ирси вә ән’әнәләри һаггында биздә тәсәввүр јарадыр.

Бүтүн тарих боју харичи ишғалчыларын Азәрбајҗан халгына етдији һүчум вә гәсдләрә бахмајараг, өзүнә хас олан хүсусијјәтләри илә халгымыз тәрәфиндән горуһуб, сахланмыш мусигинин бүтүн жанрлары, камил формалары, чанлы мусиги нүмунәләри дә буна парлаг мисал ола биләр.

Азәрбајҗан мусигиси илә Јахын вә Орта Шәрг халгларынын мусигисиндә мүәјјән ујғунлуға вә бунларын арасында бә’зи үмуми чәһәтләрин олмасына әсасән мүртәчә буржуа «мусигишүнаслары» бизим мусигимизи әрәб-Иран мусиги мәдәнијјәтинин гальғы һесаб етмәкдә тамамилә јанылырлар вә бунун үчүн онларын һеч бир тутарлы дәлили јохдур.

Азәрбајҗан мусигисинин зәнкин, көзәл ән’әнәләри вә өзүнәмәхсус милли хүсусијјәтләри вардыр. Елми-нәзәри әсаһлара малик олан бу мусиги өз варлығы илә мүстәгилдир.

Башга һадисәләр кими, Азәрбајҗан халг мусигиси дә бүтүн ичтиман-тарихи һадисәләрлә сых әлағәдә инкишаф етмишдир вә едир.

Мусигидә олан јахшы-пис чәһәтләри халг өзү һисс едир вә өз јарадычылыг тәчрүбәсиндә онун гижмәтли ән’әнәләрини, һәјата мүнәсибәтини доғру-дүзкүн, реалистчәсинә әкс етдирән бүтүн мәзијјәтләри горујуб сахлајыр ки, бунлар да нәсилдән-нәсилә кечмәклә инкишаф едир. Әксинә, халг идејасыны ифадә едә билмәјән, бәди и вә тәчрүби чәһәтдән өз әһәмијјәтини итирән һәр чүр мусигидән халг әл чәкир вә бунун әвәзиндә јени мусиги нүмунәләри, јени ифадә васитәләри јарадыр. Она көрә дә Азәрбајҗан халгынын мусигиси илә башга халгларын мусигисинин бир-биринә олан мүнәсибәтиндә, онларын гаршылыгы тә’сириндә ифадә васитәләринин, мусиги жанр вә формаларынын бәди и вә башга чәһәтдән дә дәрәчәдә дәјишилмәси, инкишаф етмәси мәсәләси нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мә’лумдур ки, Азәрбајҗан мусигиси илә Орта Асија, Зағағзија, Јахын вә Орта Шәрг халгларынын мусигиси арасында бә’зи әләмәтләрә көрә мүәјјән ујғунлуғ вардыр. Мәсәлән, муғам мусиги жанрынын бир ән’әнә олараг шифаһи һалда јазылмасына тәкчә Азәрбајҗан, ермәни, өзбәк халгларынын дејил, әрәб, Иран, һинд, түрк вә бир сыра башга халгларын мусиги тәчрүбәсиндә дә тәсадүф едирик. Бу жанра јухарыда гејд етдијимиз халглар тәрәфиндән верилән адларда да бөјүк ујғунлуғ вардыр. Мәсәлән, азәрбајҗанлыларда вә ермәниләрдә муғам, Јахын вә орта Шәрг халгларында макам, Орта Асија халгларында исә маком адланыр. Јахуд да Азәрбајҗанда «Секаһ», «Чаһаркаһ», «Нәва», «Әраг» адланан муғамлар Орта Асијада «Сегох», «Чаргох», «Наво», «Ирог» вә с. адланыр. Бу ујғунлуғла бәрәбәр, һеч дә инкар етмәк олмаз ки, бу муғамлар ејни заманда мүәјјән хүсусијјәтләрә көрә бир-бириндән фәрғләнир. Бу белә дә олмалыдыр, чүнки онлардан һәр бири даим јерли ән’әнәларин тә’сири алтындадыр вә мә’лум халгын дили, мусиги аләтләри, ифа үсуллары вә ифадә васитәләри илә сых әлағәдәдир.

Зағағзија, Орта Асија вә бир чох Шәрг халгларынын мусигисиндәки ујғунлуғу биз башга нөв мусиги формаларында да көрүрүк. Мәсәлән, ашыг сәнәтини көтүрәк.

Мә’лум олдуғу кими, ашыг сәнәтинин мусиги формалары Азәрбајҗанда вә Ермәнстанда јайылмағла бәрәбәр, Түркијәдә дә вардыр. Јахуд ашыг сәнәти илә мәшғул оланлара Әзбәкистанда «бахшы», Газахыстанда «акын» дејирләр.

Мусиги аләтләриндә, ифа үсулларында ујғунлуғ олдуғу кими, бу халгларын јаратдығы әсәрләр арасында да сүжет чәһәтиндән (хүсусән епик жанрларда) мүәјјән дәрәчәдә үмумилик вардыр. Әкәр мусигидә лад-мөгам мәсәләсинә дә нәзәр салсаг, бурада да үмуми чәһәтләрә раст кәлә биләрик.

Азербайжан мусиги фолклорунда белә бир мараглы һадисәјә тәсадүф едирик: бәзи маһны нүмунәләри өз мөгам асасына көрә пентатоника тәшкил едир. Көрүнүр, бунлар дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмыш ән гәдим маһнылардандыр.

Ашағыдакы көстәрдјимиз «Еј лалла» маһнысы буна мисал ола биләр. (Мис. № 1.)

I Andante moderato

Еј лал-ла бир гуш и дин, еј лал-ла,

чә - пә - рә гон - муш и - дин, еј лал - ла.

Кет - дим о - ну тут - ма - га, еј лал - ла

јад оғ - лу көр - муш и - ди, еј лал - ла

Еј лал - ла, еј лал - ла, еј лал - ла, еј

лал - ла, еј лал - ла, еј.

Чидди елми-нәзәри ганунлара әсасланан халг мусигимизин мөгамлары илә мажор-минор мөгамлары арасында да мүәјјән дәрәчәдә ујғунлуғ нәзәрә чарпыр. Бу ујғунлуғу хүсусән Раст мөгамынын сәс сырасы илә миксолидик мажор мөгамынын сәс сырасында вә Чаһаркаһ мөгамы илә II пәрдәси әксилдилмиш һармоник мажор мөгамы арасында даһа ајдын көрмәк олар. Умуми чәһәтләри башга мөгамлар арасында да изләмәк олар.

Бунларын һамысы, башга чәһәтләрлә бирликдә, бир даһа ону көстәрир ки, Азербайжан мусигиси илә башга халгларын мусигиси арасында кечилмәз сәдд јох - дур. Азербайжан совет бәстәкарлары өз јарадычылығ тәчрүбәсиндә доғма мусиги ән'әнәләринә, онун жаңр вә формаларына истинад едәрәк, үмумбәшәр мусигисинин бүтүн хүсусијјәтләриндән сәмәрәли сурәтдә истифадә етмәк јолу илә Азербайжан мусигисини инкишаф етдириләр.

АЗЭРБАЈЧАН ХАЛГ МУСИГИСИНИН ЛАД-МЭГАМ ХҮСУСИЈЈЭТЛЭРИ

Шэрг мусигисинин лад-мэгам эсаслары кими бир мэсэлэ һәлә орта эсрләрдә бир сыра мусигишүнасларын нэзэр-диггәтини чөлб етмиши. XIII—XIV эсрләрдә азэрбајчанлы мусигишүнас алимләрдән Сәфиәддин Урмәви вә Абдул Гадир Марағи дә бу мэсэләжә хүсуси елми эсэрләр һәср етмишидир.

Мүасир Азэрбајчан халг мусигисинин мэгам эсаслары илк дэфә бөјүк бәстәкарымыз Үзејир һачыбәјов тәрәфиндән ишләнилмиш вә мүәјјән системә салынмышдыр.

Азэрбајчан мэгамлары системини 7 эсас вә 3 эләвә мэгам тәшкил едир. Раст, шур, секаһ, шүштәр, чаһаркаһ, бајаты-шираз вә һүмајун Азэрбајчан мусигисинин 7 эсас мэгамыдыр. Үч эләвә мэгам шаһназ, сарәнч вә II нөвлү чаһаркаһдан ибарәтдир. Бу мэгамларын гурулушундан вә онларын хүсусијјәтләриндән данышмаздан эввәл, ашағыдакы бир мэсәләни ајдынлашдыраг.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бизим бурада ишләтдијимиз мэгам сөзү, халгымызын севимли мусиги жанры олан муғам илә гарышдырылмамалыдыр.

Мэгам вә муғам мөфһумларынын охшар олмасына бахмајараг, Азэрбајчан мусиги нэзәријјәсиндә бунлар бир-бири илә сых эләгәдә олан, ајры-ајры мәнәлар дашыјан мүстәгил терминләр кими гәбул олунмушдур. Бу нөгтеји-нэзәрдән муғам, «импровизасија» үслубунда гурулан чоһиссәли вокал-инструментал вә инструментал мусиги эсәридир. Мэгам исә бурада лад мәнәсында, јәни пәрдәләри мүәјјән функционал везифә дашыјан мүхтәлиф гурулушлу сәс сыраларындан ибарәт олдуғу нэзәрдә тутулур.

Проф. Үзејир һачыбәјов халг мусигимизин эсасландығы 7 мүхтәлиф лад — мэгам мүәјјән етмиш вә онлары муғамларын ады илә адландырмышдыр.

Бу мэгамларла ејни адлы муғамларын фәрги ондан ибарәтдир ки, онлардан бири — муғам бәдии-естетик тәәссүрат доғуран чанлы мусиги нүмунәләри олдуғу һалда, дикәри—мэгам исә муғамларын бир нөв фәгәрә сүтунуну, скелетини тәшкил едән мүәјјән сәс сыраларындан ибарәтдир, јәни Шур муғамы ејни адлы шур мэгамында, Раст

муғамы раст мөгамында, Секаһ муғамы секаһ мөгамында вә с. гуру-
лур вә она әсасланыр.

Ү. Һачыбәјов тәрәфиндән мүйәјәнләшдирилән бу мөгамлар ола
билсин ки, тамамилә башга чүр адлана биләрди, лакин һәр белә мө-
гам һансы муғамын әсасыны тәшкил едирсә, Ү. Һачыбәјов ону һәмнин
муғамын ады илә дә адландырмышдыр.

Беләликлә, мә'лум олмалыдыр ки, ејни адлы мөгам илә муғам
арасында мүйәјән фәрг вардыр, јә'ни раст мөгамы Раст муғамы де-
мәк дејилдир вә јахуд да Шур муғамы шур мөгамы олмајыб, бир-би-
риндән мүйәјән хусусијјәтләрә көрә фәргләнир.¹

Биз јухарыда гејд етдик ки, һәр мөгам ејни адлы муғамын әсасы-
ны тәшкил етдији үчүн онун адыны дашыјыр, лакин бу јенә дә о де-
мәк дејилдир ки, раст мөгамы анчаг Раст муғамынын, шур мөгамы
Шур муғамынын вә и. а. әсасыны тәшкил едир. Бу 7 мөгам ичәрисин-
дәеләләри вардыр ки, онлардан һәр бири һәтта бир нечә муғамын
әсасыны тәшкил едир. Мәсәлән, раст мөгамы тәкчә Раст муғамынын
дејил, Маһур-һинди, Орта маһур, Бајаты-Ғачар, (Бајаты-түрк), Дү-
каһ; шур мөгамы Шур, Нәва, Рәһаб, Бајаты-күрд; шүштәр мөгамы-
нын сәссырасы исә Шүштәр, Һүмајун, Забул кими муғамларын әса-
сыны тәшкил едир. Даһа кениш мә'нада десәк, муғам адлары дашы-
јан бу мөгамлар бүтүн халг мусиги жанрларымызын әсасыны тәшкил
едир, јә'ни халг маһнылары, тәсниф, рәнк, рәгс һавалары вә с. 7 мө-
гама әсасланыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, даһи бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјов
өзүнүн башлыча олараг бу мөгамлардан бәһс едән елми әсәрини
«Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары» адландырмышдыр. О, мө-
гам системини белә шәрһ едир:

Азәрбајчан халг мусигисинин әсасыны тәшкил едән 7 мөгамын
сәс сыралары мүхтәлиф гурулушлу 5 нөв тетраходдан әмәлә кәлир.
Бу беш тетраходдан дөрдү халис, бири исә әксилдилмиш кварта һәч-
мини әһатә едир.

› Халис кварта һәчмли тетраходлар гурулуш е'тибары илә ашағы-
дакы нөвләрдән ибарәтдир:

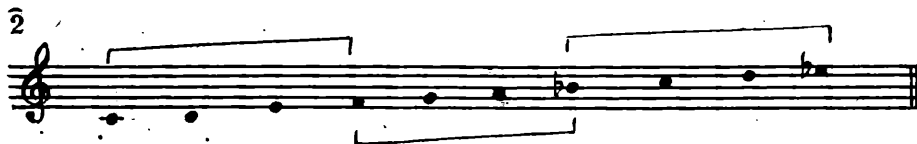
1. Әсас тетраход (1-1-1/2 тон гурулушлу).
2. Орта јарымтонлу — эләвә тетраход (1-1/2-1 тон гурулушлу).
3. Әввәлдә јарымтонлу эләвә тетраход (1/2 1-1 тон гурулушлу).
4. Артырылмыш секундалы тетраход (1/2-1 1/2-1/2 тон гуру-
лушлу).
5. Әксилдилмиш тетраход (1/2-1-1/2 тон гурулушлу).

Әсас мөгамларын сәс сырасы јухарыда көстәрилән тетраходла-
рын мүхтәлиф үсулларла бирләшдирилмәсиндән әмәлә кәлир. Бир-
ләшдирилмиш тетраходлар гурулуш е'тибары илә ејни олмагла бу
вә ја башга мөгамдан асылы олараг ики вә үч тетраходдан ибарәт
олмалыдыр. Ики тетраход бирләшдирилдикдә биринчиси алт, икинчи-
си исә үст, үч тетраход бирләшдирилсә биринчиси алт, икинчиси
орта, үчүнчүсү исә үст тетраход адланыр.

¹ Ү. Һ а ч ы б ә ј о в «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары» китабында му-
ғамларын дејил, мөгамларын—ладларын гурулуш вә хусусијјәтләриндән бәһс етмиш-
дир.

Азәрбајҗан мөгамларынын әмәлә кәлмәсиндә тетрахордлар 4 үсулла бирләшир.

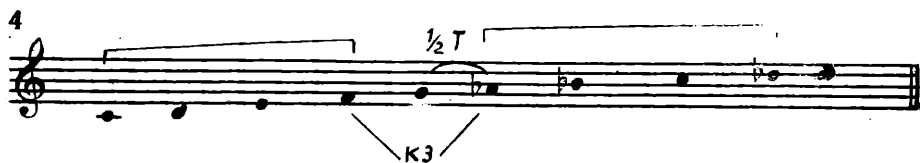
1. Говушуг вә ја зәнчирли бирләшмә. Бу бирләшмәдә алт тетрахордун ахырынчы тону — орта тетрахордун биринчи тону, јахуд үст тетрахордун биринчи тону орта тетрахордун ахырынчы тону һесаб едилир. (Мис. № 2.)



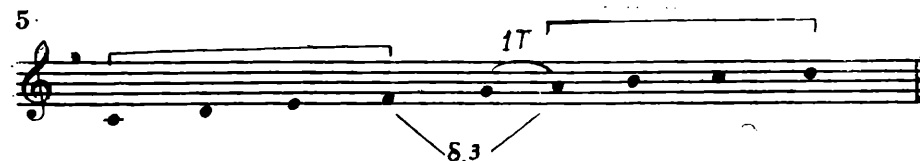
2. Ајры бирләшмә. Бурада бирләшдирилән һәр ики гоншу тетрахордун арасы мөгамдан асылы олараг, кичик, бөјүк вә ја артырылмыш секунда интервалы олур.



3. Орта јарымтон васитәсилә бирләшмә. Бу бирләшмәдә һәр ики гоншу тетрахордун арасы кичик терсија интервалы тәшкил едир вә терсија тонларынын арасында диатоник кечичи сәс өзүнү көстәрир.



4. Орта тон васитәсилә бирләшмә. Үчүнчүдән фәргли олараг, бу оирләшмәдә һәр ики гоншу тетрахордун арасы бөјүк терсија интервалы тәшкил едир вә јенә дә диатоник кечичи сәс өзүнү көстәрир.



Башга сөзлә десәк, үчүнчү вә дөрдүнчү бирләшмәләрдә терсија мәсафәли һәр ики гоншу тетрахорд бир-биринә аралыг пәрдә (орта $\frac{1}{2}$ тон үчүнчү үсул, орта тон дөрдүнчү үсул) илә бағланылыр. Бу, мөгам сәс сырасынын сәлислији үчүн зәрури бир шәртдир.

Јухарыда көстәрилән бу беш тетрахордун һәрәси нәзәри сурәтдә дөрд үсулдан һәр бири илә бирләшә биләр, лакин бу бирләшмәләрдән алынән 20 сәс сырасынын анчаг мүәјјән гисми Азәрбајҗан мөгамларынын әсасыны тәшкил едә биләр.

Әсас Азәрбајчан мөгамларыны әмәлә кәтирмәк үчүн нәзәрдә ту-тулан сәс сырасында ики шәрт көзләнилмәлидир:

1. Гурулушда чидди консеквент гәјда, јә'ни сәс сыралары ардычыл халис кварталар вә ја халис квинталар, бөјүк вә ја кичик сексталар силсиләсиндән тәшкил олунамалыдыр.

2. Сәс сыраларында бир-биринин ардынча үч дәфә 1 т, 1 т, 1 т һәрәкәти олмамалыдыр.

Әсас Азәрбајчан мөгамларынын сәс сыраларыны гурмаг үчүн мүәјјән мөгамын өзүнә мүнәсиб олан тетраходун һәр пәрдәсиндән јухарыја вә ја ашағыја доғру халис кварталар вә с. гурмаг лазымдыр. Әкәр алынан сәс сырасында гоншу пәрдәләр тритон тәшкил етмирсә, демәли, һәммин сәс сырасы Азәрбајчан мөгамларындан биринин әсасыны тәшкил едир. Мә'лум олмушдур ки, 5 тетраходун 4 үсул илә бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән 20 сәс сырасы ичәрисиндән анчаг 7-дә бу ики шәрт өзүнү көстәрир. Она көрә дә Азәрбајчан халг мусигисиндә 7 әсас лад-мөгам олмасы ашкара чыхарылмышдыр.

Јухарыда көстәрилан беш тетраходдан һәр бири бу вә ја башга мөгамын әсасыны тәшкил едир. Мәсәлән, 1-1-1/2 тон гурулушу әсас тетраход раст вә бајаты—шираз мөгамларыны әмәлә кәтирир (растда биринчи үсулла бирләшмәк шәрти илә үч; бајаты-ширазда исә үчүнчү үсулла бирләшмәк шәрти илә ики ејни тетраход иштирак едир).

Бу гәјда илә шур мөгамыны 1-1/2-1 тон гурулушлу тетраход (биринчи үсулла үч ејни тетраход): секаһ мөгамыны 1/2-1-1 тон гурулушлу тетраход (биринчи үсулла үч ејни тетраход): шүштәри 1/2-1-1/2 тон гурулушлу әксилдилмиш тетраход (икинчи үсулла ики ејни тетраход) әмәлә кәтирир¹. Раст вә бајаты-шираз мөгамлары кими чаһаркаһ вә һүмајун мөгамлары да ејни гурулушлу тетраходдан әмәлә кәлир: фәрг бундадыр ки, чаһаркаһда 1/2-1 1/2-1/2 тон гурулушлу үч тетраходдан алт тетраход илә орта тетраход биринчи үсулла, орта илә үст тетраход исә икинчи үсулла бирләшир, амма һүмајун мөгамында ејни гурулушлу ики тетраход дөрдүнчү үсулла бирләшир².

Шүштәр вә һүмајундан башга, бу мөгамларын һамысында мајә-тоника сәс сырасынын IV пәрдәсинә дүшүр; шүштәр мөгамында мајә VI пәрдәни, һүмајунда исә IV вә IX пәрдәләри тәшкил едир (Мис. № 6).

Бунлар Азәрбајчан халг мусигисинин әсасландығы натурал шәкилли 7 әсас мөгамдыр.

Мажор вә минордан фәргли олараг, Азәрбајчан мөгамлары чох-пәрдәлидир: бу вә ја башга мөгамдан асылы олараг пәрдәләрин сајы 8—11 олур.

Мөгамларда мөһкәм, сабит бир хүсусијјәтә малик олуб, башгаларыны да өзүнә чәзб едән пәрдә-мајә мажор-минор вә с. мөгамларда 1 пәрдәни тәшкил етдији һалда, Азәрбајчан мөгамларында ортаја — сәс сырасынын IV пәрдәсинә дүшүр. Шүштәр мөгамында мајә сәс сырасынын VI пәрдәсини тәшкил едир.

Раст, бајаты-шираз, чаһаркаһ вә шүштәрдә мајә пәрдәси мөгамын әсас тону һесаб олуңдуғу һалда шур вә секаһда бунлар мүхтәлиф

¹ Бу һалда һәр ики тетраход арасында артырылмыш секунда интервалы олмалыдыр.

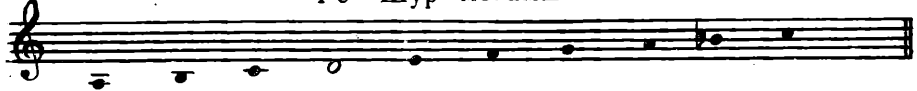
² Бу һалда һәр ики тетраход арасында бөјүк терсија интервалы олмалыдыр.

6

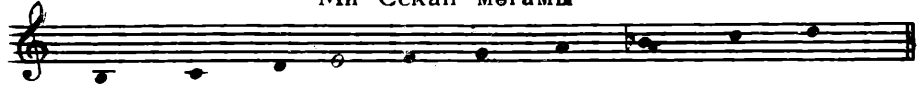
До Раст мѣгамы



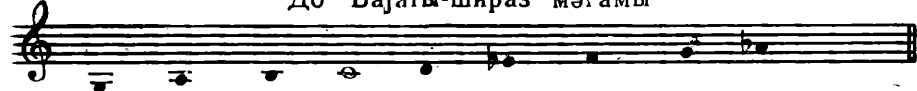
Ре Шур мѣгамы



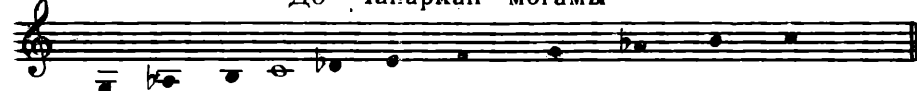
Ми Секаһ мѣгамы



До Бајаты-шираз мѣгамы



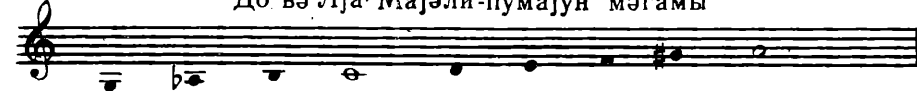
До Чаһаркаһ мѣгамы



Лја Шүштәр мѣгамы



До вә Лја-Мажәли-һумајун мѣгамы



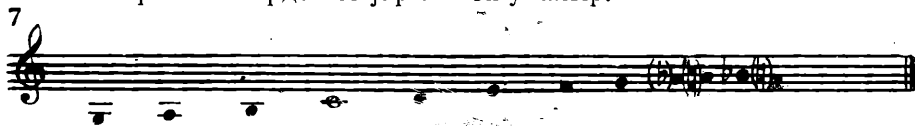
пәрдәләри тәшкил едир (шурда мајә IV пәрдә, әсас тон исә III, секаһда мајә IV, әсас тон исә II пәрдәдир).

7 пәрдәли натурал мажор вә һармоник минор мѣгамларынын ахырынчы — VII пәрдәси өз хүсусијјетинә кәрә гејри-сабит олдуғундан јухарыја доғру — мѣгамын мајәси (VIII пәрдә) тәрәфиндән чәзб едилир. Лакин Азәрбајчан мѣгамларынын ахырынчы пәрдәсиндә белә бир хүсусијјәт јохдур. Бу вә ја башга мѣгамдан асылы олараг, сонунчу пәрдәләр мүхтәлиф функционал везифәләрә малик олар: мәсәлән, раст, шур секаһда сәрһәд тону, бајаты-ширазда квинтанын үст апарычы тону вә и. а. олмагла өзүндән әввәлки пәрдәләрлә ашағыја доғру чәзб едилир.

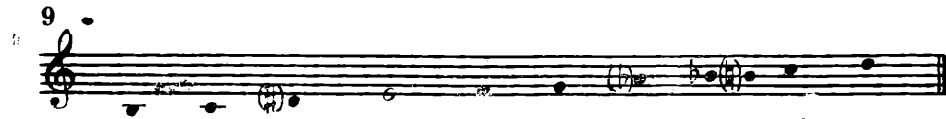
Мажор вә минордан фәргли олараг, Азәрбајчан мѣгамларында ејни пәрдәнин мүхтәлиф функционал әһәмијјәт кәсб етмәси, тәкчә мѣгамын сонунчу пәрдәсинә дејил, башга пәрдәләринә дә аиддир. Мәсәлән, апарычы тон дејилән VII пәрдә мажор-минорда тәкчә мајәни идарә етдији һалда, Азәрбајчан мѣгамларында мајәдән башга, әсас

тон, терсија вѣ квинтаја да аиддир¹, јѣ'ни бу пѣрдѣлѣр дѣ апарычы тонларла идарѣ олунур. Белѣ бир хусусијјѣт, јѣ'ни апарычы тонларын чох олмасы мѣгамда бѣ'зи пѣрдѣлѣрин мајѣ кими мустѣгил ѣнѣмијјѣт кѣсб етмѣсинѣ дѣлалѣт едир. I-III-V пѣрдѣлѣри сабит хесаб едилѣн мажор вѣ минордан фѣрглѣнѣн Азѣрбајчан мѣгамларынѣда нѣм сабит пѣрдѣлѣрин сајы чохдур, нѣм дѣ мѣгамдан асылы олараг, онлар сѣс сырасынѣда мѣхтѣлиф пѣрдѣлѣри тѣшкил едир.

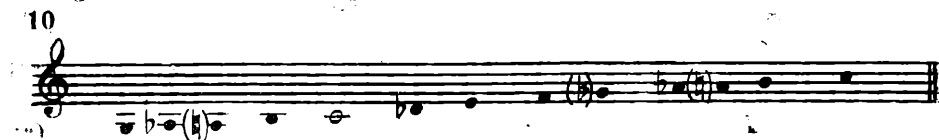
Мусиги тѣчрѣбѣси кѣстѣрир ки, Азѣрбајчан мѣгамларынѣда бѣ'зи пѣрдѣлѣр мѣјјѣн халларѣда јарым тон учалыб, алчалмагла дѣјишилѣ билир. Мѣсѣлѣн, раст мѣгамынѣда IX пѣрдѣ (квинтанын ѣст апарычы тону) јарым тон алчала вѣ X пѣрдѣ исѣ јарым тон јѣксѣклѣ билир («Вилајѣти» шѣ'бѣси). Шурѣда VIII пѣрдѣ мѣјјѣн халларѣда јарым тон алчалыр вѣ IX пѣрдѣ исѣ јарым тон учалыр.



Секаһ мѣгамынѣда ѣч пѣрдѣ дѣјишилѣ билѣр: III вѣ VIII пѣрдѣлѣр учалыр (артырылыр), VII пѣрдѣ исѣ јарым тон алчалыр (ѣксилдилир). (Мис. № 9).



Чаһаркаһ мѣгамынѣда II вѣ IX пѣрдѣлѣр јарым тон учалмаг вѣ VIII пѣрдѣ исѣ алчалмагла ѣч дѣјишликлијѣ јол верилир.



Проф. Ү Начыбѣјов кѣстѣрмишдир ки, Азѣрбајчан мусигисинѣдѣ бу 7 ѣсасдан башга, 3 ѣлавѣ мѣгам да вардыр. ѣсас мѣгамлардан фѣргли олараг, ѣлавѣ мѣгамлар ики мѣхтѣлиф гурулушлу тетрахордун бирлѣшдирилмѣсинѣдѣн ѣмѣлѣ кѣлир. Шѣбнѣ јохдур ки, нѣзѣри сурѣтѣдѣ бу белѣдир, лакин мусиги тѣчрѣбѣсинѣдѣн бизѣ мѣ'лум олур ки, икинчи нѣвлѣ чаһаркаһ, сарѣнч вѣ шаһназ адлы ѣлавѣ мѣгамлар, бѣ'зи пѣрдѣлѣри дѣјишилмиш чаһаркаһ, секаһ, раст вѣ шур кими ѣсас мѣгамларын мѣхтѣлиф шѣкиллѣридир, јѣ'ни ѣсас чаһаркаһ мѣгамынѣда II

¹ Бах: Ү. Начыбѣјов. «Азѣрбајчан халг мусигисинин ѣсаслары», Азѣрбајчан ССР ЕА-нын нѣшријјаты, Багы, 1950, сѣн. 41—42, 53—54, 66—67.

вә IX пәрдәләр жарымтон жүксәлдилмиш олса икинчи нөвлү чаһаркаһ, секаһ мәгамынын III пәрдәси жүксәлдикдә сарәнч, бу гајда илә, раст вә шур мәгамларында мүнәсиб пәрдәләр жарым тон жүксәлдилиб вә жарым тон алчалдылмасы илә шаһназ эләвә мәгамы јараныр.

Азәрбајчан мәгамларында бә'зи пәрдәләрин дәјишилмәси кими бир мәсәләнин мусиги нәзәријјәмиздә бөјүк әһәмијјәти олмасына бахмајараг, бу мәсәлә һәлә дә кифәјәт гәдәр ишыгландырылмамышдыр. Бу ишлә эләгәдар олараг мусигимизин мәгам нәзәријјәсиндә ајдын олмајан, һәтта мүбаһисә доғуран бә'зи мәсәләләр мејдана чыхыр. Мәсәлән, тритон (үч тон) мәсәләсини көтүрәк.

Бә'зи мусигишүнас вә бәстәкарлар иддиа едирләр ки, Азәрбајчан халг мусиги тәчрүбәсиндә тәркибиндә тритон тәсадүф олунан мелодияларына сајы чоһ олдуғу һалда, Ү. Һачыбәјов өз мәгам нәзәријјәсиндә буну инкар едир. Лакин бу һеч дә белә дејилдир. Мәсәлә бурасындадыр ки, Ү. Һачыбәјов өз елми әсәриндә Азәрбајчанын әсас мәгамларынын елми әсасыны нәзәрдә тутараг, онларына натурал шәкилдә әмәлә кәлмәсиндә пәрдәләрин ардычыллығында үч дөфә — I тон, I тон, I тон олмалыдыр, — иддиасыны етмишдир.¹ Лакин бу о демәк дејилдир ки, Азәрбајчан халг мусигиси анчаг натурал шәкилли мәгамларә әсасланыр. Бу саһәдә апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, мелодияларымызын әсасландығы мәгамларда пәрдәләр бә'зи һалларда дәјишилә билир, јә'ни жарым тон жүксәлдилиб, жарым тон алчалдыла билир. Она көрә дә тәркибиндә тритон олан мусиги нүмунәләри мәгам пәрдәләринин хроматик дәјишиклији илә эләгәдардыр.

Мәгамларда пәрдәләрин хроматик дәјишилмәси мусиги практикамызда кениш јер тутур. Бу, Азәрбајчан халг мусигисинин мүһүм хүсусијјәтләриндән биридир.

Јухарыда дедикләримизә јекун вурараг гејд етмәк ләзымдыр ки, Азәрбајчан халг мусигиси нүмунәләрини хүсусән мәгам нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едәркән онларына алтерасија дәјишиклији вә бир сыра башга хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Әкс тәгдирдә бу, бир тәрәфдән чыхарылан нәтичәләрин дүзкүн олмамасына, диқәр тәрәфдән исә Азәрбајчан мусигисинин мәгам нәзәријјәсинә догматик вә һәм дә биртәрәфли јанашылмасына дәләләт едәр.

¹ Ү. Һ а ч ы б ә ј о в. «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары», Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшријјаты, Бақы, 1950, сәһ. 24.

АЗЭРБАЈЧАН ХАЛГ МУСИГИСИНДЭ ҮЧ ЖАНР ГРУПУ

Һәр һансы бир халгын мусиги ирсини өјрәнәркән, ифа үсулундан асылы олага, онун бүтүн нүмунә вә формаларыны вокал, инструментал вә вокал-инструментал жанры нөгтеји-нәзәриндән группара бөлүрләр.

Азәрбајчан халг мусиги ирси дә башлыча олага вокал, инструментал вә вокал-инструментал мусигидән ибарәтдир. Лакин онун елми чәһәтдән өјрәнилмәси үчүн бу нөгтеји-нәзәрдән группара бөлүнмәси бир гәдәр әлверишли дејилдир, чүнки халг мусигимиздә елә бир һал вардыр ки, ејни мусиги формасы һәм вокал, һәм инструментал, һәм дә вокал-инструментал жанр кими өзүнү көстәрир. Мәсәлән, муғамлары көтүрәк. Муғамларын Азәрбајчанда сырф вокал мусигиси кими аз ишләнилмәсини вә бу саһәдә әһәмијјәтини итирмәсини (дини вә јас мәрәсимләри илә әлагәдар олдуғуна көрә) нәзәрә алмасаг, онларын, әсас етибары илә, вокал-инструментал вә инструментал жанр кими кениш јер тапдығыны көрәрик. Ејни һалы башга мусиги жанрларымызда да көрә биләрик.

Мәкәр халг мусигимиздә ојнаг характерли шән маһныларымыздан рәгс һавасы кими истифадә олунмасы вә әксинә, лирик вә маһны характерли ағыр рәнк нүмунәләринә вә рәгс мелодијаларына сөз гошунларга онларын маһны кими ифа едилмәси һалларына азы тәсадүф олунур? Демәк, белә һалларда вокал-инструментал жанра аид олан маһнылар инструментал мусигијә вә әксинә, инструментал жанра аид олан рәнк вә рәгс мелодијалары вокал-инструментал жанра чеврилир.

Беләликлә, халг мусиги формаларынын сәс илә, јахуд чалғы аләтләри илә ифа едилмәсинә әсасән онларын группара бөлүнмәси јалныз заһири бир әләмәтдир ки, бу да һәр бир халг мусигисинә аиддир.

Зәнкин халг мусигимизин чох жанрлы олмасы илә јанашы, ону башга халгларын мусигисиндән фәргләндириән бир сыра чәһәтләрдән бири дә вә ән вачиби онун метро-ритмик хүсусијјәти вә зәрбли мүшајиәтидир ки, буна әсасән дә ону мүәјјән группара бөлмәк дүзкүн олар.

Ү. һачыбәјов «Азәрбајчан халг мусигиси һәјатына бир нәзәр» адлы мәгаләсиндә халг мусигимизин хүсусијјәтләриндән данышаркән ону бәһрли вә бәһрсиз адланан ики група бөлмүшдүр.¹

¹ «Ингилаб вә мәдәнијјәт» мәчмуәси, Бақы, 1926, сәһ 24.

дириккә, рәгс һавалары вә халг мусигимизин мүһүм бир сәһәсини тәшкил едән муғамлардан башга, халг арасында, «ритмик муғам» ады илә кениш јайылан «Гарабағ шикәстәси», «Кәсмә шикәстә», «Аразбары», «Һејраты», «Кәрәми», «Сәмаји-шәмс», «Мәнсуријјә» вә «Маани» кими зәрбли чалгы алатләринин мүшајиәти илә ифа олунан муғамвары мусиги нүмунәләри дә вардыр. Адларыны чәкдијимиз бу мусиги нөвләрини хүсуси олараг гејд етмәкдә мәгсәдимиз будур ки, оңлар өз хүсусијјәтләринә көрә бәһрли вә бәһрсиз мусиги нүмунәләләриндән фәргләнир вә башга бир група дахил олулар. Тәсадүфи дејилдир ки, Ү. Һачыбәјов бәһрли вә бәһрсиз мусиги нүмунәләри ичәрисиндә «Шикәстә», «Һејраты», «Кәрәми» вә башгаларынын адларыны чәкмәмишдир. Бу ону көстәрир ки, бөјүк бәстәкар һәмин мусиги нүмунәләрини хүсуси бир група аид олан әсәрләр һесаб етмишдир.

Халг мусигимизин бу нөвләри үзәриндә апардығымыз елми тәдгигат ишләри көстәрир ки, «Шикәстә», «Кәрәми», «Һејраты» вә с. мусиги нүмунәләринин һәр бириндә һәм бәһрли, һәм дә бәһрсиз мусиги үнсүрләри вардыр, јәни бунлар һәр ики нөв мусигинин бирләшмәсиндән, даһа доғрусу, бунларын говушмасындан әмәлә кәлән елә мусиги нөвләридир ки, онларын метро-ритмик әсасыны һәм сәрбәст — дәјишилән вәзн (вокал партија), һәм дә гејри-сәрбәст — дәјишилмәјән вәзн (инструментал вә зәрбли мүшајиәт) тәшкил едир. Она көрә дә бәһрли вә бәһрсиздән фәргли олараг бу нөв мусиги нүмунәләринин тәшкил етдији үчүнчү група гарышыг бәһрли жанр группу дејәчәјик.

Ашағыдакы схем гарышыг бәһрли мусиги нүмунәләринин фактурасыны көстәрир:



Бурада башланғычында өлчү көстәрилмәјән далғавары «а» хәтти сәрбәст вәзнә әсәсләнән муғамвары мелодияларын, башланғычында өлчү көстәрилән вә ханәләрә бөлүнмүш «б» дүз хәтти исә даими вәзнә әсәсләнән мелодияларын мүшајиәтини билдирир.

Беләликлә, охучуларә тәгдим едилән бу әсәрдә Азәрбајчан халг мусиги жанрларына онларын метро-ритмик хүсусијјәтләри нөгтејинәзәриндән јанашылмагла, бу жанрлар бәһрли, бәһрсиз вә гарышыг бәһрли адланан үч група бөлүнүр вә һәр група аид ајры-ајры мусиги формаларындан бәһс едилир. О чүмләдән:

I фәсил халг маһнылары, тәсниф, рәнк, дириккә вә рәгс һавалары жими мусиги нөвләрини эһатә едир.

II фәсил инструментал муғамларә һәср олунмушдур. Бу фәсилдә, әсас етибары илә Раст вә Секаһ муғамларындан, онларын мүхтәлиф вариантларындан вә онларын милли хүсусијјәтләриндән бәһс едилир.

III фәсилдә гарышыг бәһрли группу тәшкил едән вә халг арасында «ритмик» муғам дејилән «Гарабағ шикәстәси», «Кәсмә шикәстә», «Аразбары», «Һејраты», «Маани», «Мәнсуријјә» вә «Сәмаји-шәмс» кими нөвләринин хүсусијјәтләриндән данышылыр.

І ФӘСИЛ

МАҢНЫ, ТӘСНИФ, РӘНК, РӘГС НАВАЛАРЫ

(Бәһрли жанр групу)

Маһны җарадычылығы Азербайҗан халгынын севимли вә һәм дә зәнкин мусиги саһәләриндән биридир.

Зәһмәткеш Азербайҗан халгынын ағыр һәҗаты, истисмарчылара гаршы мүбаризәси, нәчиб бәшәри дуҗғулары, севинч вә кәдәри халг маһныларынын әсас мотивләри олмушдур.

Мүхтәлиф характер дашыҗан бир чох маһныларда ән җахшы оғул вә гызларымызын горхмаз сурәти, икидлик вә гәһрәманлығы, онларын кәләчәк хошбәхт һәҗатла бағлы үмид вә арзулары тәрәннүм едилмишдир. Бунунла бәрабәр, тәбиәтлә әлагәдар һадисәләр, зәһмәт просесләри, тоҗ вә җас мәрәсимләри вә ән'әнәләр халг маһныларымызда өз әксини тапмышдыр.

Топланыб нота җазылмыш жүзләрлә маһныдан вә фолклор нүмунәләриндән мәлум олур ки, Азербайҗан халг маһны җарадычылығы чохжанрлы олдуғу кими (зәһмәт, гәһрәманлыг, мәишәт маһнылары, лирик, мәнәкәли маһнылар), мәтн вә мәзмун е'тибарилә дә чохчәһәтлидир. Бурада әкинчилик вә җа малдарлыгла мәшғул олан кәндлиләрин ағыр зәһмәтини, чобанларын һәҗатыны, зилләтдә галмыш Азербайҗан гадынларынын дөзүлмәз әмәјини, бир сөзлә, халгымызын чохәсрлик тарихини вә мәишәтини әкс етдирән мотивләрә раст кәлирик.

Хүсусән малдарлыг тәсәррүфаты илә әлагәдар олараг җаранан фолклор даһа кениш вә зәнкинدير. Ингилабдан әввәлки Азербайҗанда хүсуси малдар ашығлар мејдана кәлмишди ки, бунлар өз җарадычылығыны мәнз малдарлыг тәсәррүфатына һәср етмиш, онун аҗраҗры саһәләринә сөз гошуб тә'риф вә тәнгид етмишләр. Бу ашығларә «саҗачы»¹ дејирдиләр.

Саҗачылар, әсас е'тибары илә, көчәри һәҗат сүрүр вә һараја итәсәләр кедә билирдиләр. Одур ки, онлар мүхтәлиф тәбәгәләр арасында — обаларда, бөјүк малдар аилләләриндә, чобанлар арасында вә с. җерләрдә кәзиб долашмагла өзләринә мүхтәлиф динләҗичиләр тапырдылар. Бә'зән ири тәсәррүфата малик бөјүк мүлкәдарлар, ихтиҗарында бир нечә гарамал вә гојун сүрүсү олан әмлакчылар да саҗачыларын мәчлисиндә иштирак едирдиләр. Елә она көрә дә саҗачылар бә'зән өз маһныларында ири мүлкәдарлары вә бәјләри дә тә'рифләмишләр. Лакин буна бахмајараг, онларын маһны җарадычылығы, үмумијјәтлә, демократик характер дашымышдыр.

Зәһмәт просесини әкс етдирән маһнылар, тарлада җер шумланаркән, тохум сәпини заманы, хырманда тахыл дөјүләркән, халы-халча тохуҗан дәзһаҗан җанында, һәсир һөрүләркән, бир сөзлә, әмәк әснасын-да мејдана чыхмышдыр.

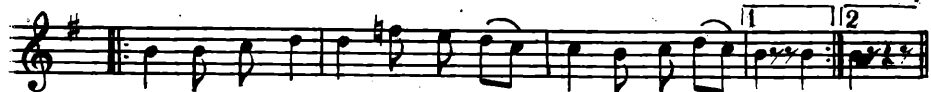
¹ «Саҗачы», җә'ни саҗалы олан — хејир кәтирән мә'насыны ифадә едир.

Ашағыда көстәрдијимиз мисал јерин шумланмасына һәср олуна маһнылардан биридир. Бу маһны, әкинчинин шум вә сәпин ишини тезликлә битирмәк арзусунда олдуғуну ифадә едир (Мис. № 14).

14 Moderato



Чәк! шумла је-ри дур-ма-да. һа гаш-ға кә-лим чәк! чәк!
Дыр-



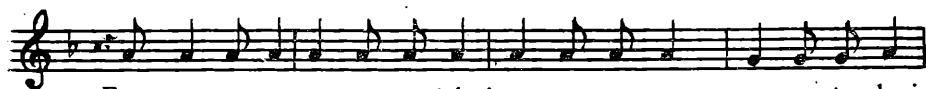
мыг-ла-ја-раг то-хум-ла-ры мән дә сә-пим чәк! Дыр чәк!

Маһны кәндлинин јахын јолдашыдыр. Кәндлинин иши чәтинә дүшдүјү заман маһны она көмәјә кәлир. Будур, ашағыдакы маһныны кәндли һәсир тохујаркән охујур (Мис № 15).

15 Moderato



До-ла-јы кәл до-ла-јы һә-си-ри бас-ма до-лан кәл!
Сү-пүр-мү-шәм са-ра-јы һә-си-ри бас-ма до-лан кәл!



Гур-тар-ма-ға аз га-лыб һә-көз-лә-рәм тә-зә а-јы һәј



һә-си-ри бас-ма до-лан кәл, до-лан кәл до-лан кәл

Зәһмәтә вә тәсәррүфата аид маһнылар арасында чәлтик мәһсулуна һәср едилән маһнылар хүсуси јер тутур. Марағлыдыр ки, бу маһнылар әксәр һалларда хор илә унисон шәклиндә охунур. Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан мусигисиндә хорла охумағ дәбдә олмадығы һалда, һәмин маһныларын хор илә охунмасы һәм марағлы һадисә-дир, һәм дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Белә маһнылар Ләнкәран (Талыш әһалиси арасында) вә хүсусән Масаллы кими әсас чәлтик-чилик рајонларында кениш јајылмышдыр.

Азәрбајчан халғ јарадычылығында чәсурлуғу, нәчиблији вә доғ-ручулуғу тәрәннүм едән, халғымызы азад вә хошбәхт јашамағ үчүн мүбаризәјә чағыран гәһрәмәнлығ маһнылары (Чаваншир, Короғлу, Гачаг Нәби, Гатыр Мәммәд кими халғ гәһрәмәнларына һәср олуна

маһнылар) да мүүжән җер тутур. Бу маһныларда һаким синфин ағыр зүлмүнә гаршы нифрәт мотивләри чошғунлуғла сәсләнир.

Ашағыда көстәрдијимиз «Пијада Короғлу» адлы маһны икид Короғлунун садә вә һәм дә нәчиб сималы бир шәхс олмасына һәср едилмишдир (Мис. № 16).

Allegro moderato 5 7

У - ча, у - ча дағ - лар ба - шы
 гар - лы да о - лур гар - сыз да о - лур.
 Чәнд е - лә бир иш - дә та - нын
 сән - ли дә о - лур сән - сиз дә о - лур.

17 **Moderato**

Күн кәлән-дә күн ор-танын је - ри - нә һәчәрханым
 галх-ды а-тын бе - ли-нә ај балам бе - ли - нә
 Әш-рә-фимир-ва - рыдүзүб те - ли - нә. Неј - ним, неј -
 - ним, неј - ним гој мә-нәде-синләрај Га-чаг Нә - би
 ар-ва-ды ө-зүн-дәнај го-чаг Нә-би-Ај го - чаг Нә - би

Ханлара вә бәйләрә гаршы мубаризә апармаг үчүн Короғлунун дәстәсинә гошуланларын һамысына о ејни көзлә бахыр вә рәғбәт бәсләјирди.

Ханларын вә бәйләрин ағыр зүлмүндән хилас олмаг уғрунда јорулмадан мубаризә апармыш Гачаг Нәби вә арвады Гәчәр ханым кими икид огул вә гызларына халгымыз мұхтәлиф маһнылар гошмуш, онлары дилләр әзбәри етмишдир. 17-чи мисалда көстәрилән «Гачаг Нәби» маһнысында арвады өзүндән гочаг олан Нәбинин вә Гәчәр ханымын икидлији тәрәннүм олунур.

Азәрбајчан мусиги фолклорунда кениш вә һәм дә зәнкин бир саһәни адәт вә ән'әнәләрлә әлагәдар олан мәишәт маһнылары тәшкил едир.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда бу саһәдә јаранан маһныларын чох гисми тој мәрәсимләри илә әлагәдардыр. Бурада биз тој адәтләринин мұхтәлиф психоложи вә сәчијјәви чәһәтләринә (хынајахды, бәјил тә'рифи, кәлинин јола салынмасы вә с.) һәср олунан бир сыра маһныларә тәсадүф едирик.

Ашағыда көстәрдијимиз «хынајахды» һавасы буна мисал ола биләр:

18

Moderato



Ај хе-јир ду-а гы-за вә-рин ај хы-на-ны ја - хын ә - ли-нә,



ә - ли - нә, хә-бәр кет-син го-һу-му-на е - ли - нә.

Өз гызыны узаг јерә кәлин көчүрән ана ону маһны илә јола салыр:

19

Allegretto



Хә-бәр кәл-ди мән ағ бах-та гы-зымсә-ни јо-ла са-лым,



а-тан-дан мән рүс хәта-лым, һеј кетсә-ни сах-ла-сын-тан-рым



гы-зым-хош-кет-дин-хош-кет-дин ә-чә-бәл-лә - рә-туш-кет-дин

Тәээ кәлинин гапыдан ичәри кирмәси хусуси маһныларла мушаји-
эт олунурду ки, онлардан бири дә бундан ибарәтдир. (Мисал № 20).

Нәһажәт, евә гәдәм гојан кәлинин хош сифәтлә, шадлыгла гаршы-
ланмасына вә онун јени аилә үзвләри илә таныш едилмәсинә һәср
олунан бир маһны да кәстәрәк. (Мисал № 21).

Азәрбајчан мусиги фолклорунда лирик маһны жанры хусуси јер
тутур. Үмумијјәтлә, лирика Азәрбајчан халгы арасында мусигили
поезијанын чох јајылмыш формаларындан биридир. Геч дә тәсадүфи
дејилдир ки, чохжанрлы олмасына бахмајараг, Азәрбајчан халг маһ-
ны јарадычылығынын чох һиссәсини севкијә аид лирик маһнылар

20

Andantino



Ај, јол-ла-ра күл дә-шә-јин, јол а-чын, кә-лин кә-лир



күл ол-сун күл-дән ке-јин, јол а-чын, кә-лин кә-лир.



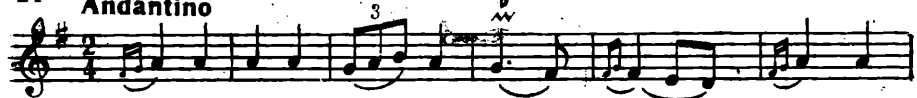
Гар-да-шын күл то-ју-дур, јол а-чын, кә-лин кә-лир



ми ба-рәк ол-сун де-јан, јол а-чын кә-лин кә-лир.

21

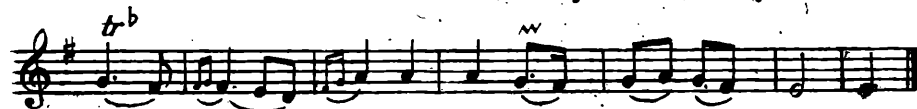
Andantino



Кә-лин де-јәр һа - ны а - - нам ја - хыл -



- ма - мыш га - лыб хы - нам гај - на - на-дыр сә - нин



а - - нан кә-лин хош кәл - дин, хош кәл - дин.

тәшкил едир. Көзәллик, севки вә мәнәббәт, јар һәсрәти вә с. мөвзулар белә маһныларын әсас мотивләридир. Ашағыда кестәрилән маһнылар буна мисал ола биләр:

«Гарабагда бир дәнәсэн»

122 Allegretto *tr*

Га - ра бағ да бир дәнә сән то - нә сән,
вуз ки - ми мәс - та -

ә - јил ө - пүм күл ү - зүн - дән, ет - нә сән
- мә мә - ни ди - ва -

јар һа - рај гур - ба - нынол - лам, әј һа - рај, тәр - ла -

- нын ол - лам шәм - и - нә пәр - ва - нә ол -

- лам, ба - лам, шәм - и - нә пәр - ва - нә ол - лам,

әј ба - лам пәр - ва - нә ол - лам.

25-чи сәһифәдәки биринчи — «Чан гурбан ејләр» маһнысында ашигин мәнәббәт јолунда өз чанындан кечмәјә һазыр олдуғу билдирилир (Мисал № 23).

Азәрбајчан халгынын маһны јарадычылығында севкијә аид бир сыра мәнәкә характерли көзәл маһны нүмунәләри дә аз дејилдир. Мәсәлән, «Сандыға кирсәм нејләрсән», «Күл башмаг» вә с. (Мисал № № 24, 25).

Хүсусән ингилабдан әввәлки дөврдә халг арасында бир чох мусиги һәвәскарларына—ханәндәләрә раст кәлмәк олурду ки, онлар хан,

23

Moderato


Бу да-ғын үс-түн-дә вај үс-түн-дәман үс-түн-дә чеј-ран
јол еј - ләр ба-лам, чеј-ран јол еј - ләр
Сев-ки сев-ки - си - нә сев-ки - си - нә сев-ки - си-нә чангур -
- бан еј - ләр ба-лам чангур-бан еј - ләр .

24

Andante con moto

Сән бир кө-зәл чеј-ран ол - сан дүз - лә - рә
га - ча - чаг ол - сан мән бир ма - һир ов -
чу о - луб ба-лам сә - ни ов - ла-сам неј-ләр сән?

25

Andantino


Дөн-кә-миз-дә ду-ран оғ - лан буғ-ла-ры-ны
бу-ран оғ - лан мә-нә кир-пик ву-ран оғ - лан вермәнникүл
- лү баш-ма - ғым . да-ба-ны күл - лү баш - ма-ғым .



Маһныларымызын эсасландығы мәгамдан асылы олараг, онун бу вә ја дикәр истинад пәрдәсинин мелодик вә ритмик чәһәтдән ишлән-мәси сәчијјәви бир пријом кими халг маһныларымызын мелодиясында өзүнә кениш јер тутур. Ади тәкрарланма, вариантлыг, секвенсия вә с. бу кими васитәләрин һамысы Азәрбајчан мелодияларынын дахили инкишафыны мүјјәнләшдирир.

Азәрбајчан халг мусигисиндә лад-мәгамын әһәмијјәти хүсусилә бөјүкдүр. Халг мусигимизин елә бир нүмүнәси јохдур ки, о, Азәрбајчан мәгамлары илә әлагәләнмәсин, халг маһныларымызын чох һиссәси, демәк олар ки, секаһ вә шур мәгамларына эсасланыр. Мәһәббәт мәзмунлу лирик маһныларын бөјүк бир гисми секаһ мәгамында гурулуру. Бизим фикримизчә, бу она көрәдир ки, Секаһ муғамынын интонасия эсасы мәһәббәт мәзмунлу маһныларын үмуми емоционал характеринә ујгун кәлир.

Секаһ мәгамына эсасланан маһныларын чохунда башланғыч чүмлә, адәтән, мәгамын VI пәрдәси — эсас тонун квинтасы әтрафында кәзишмәклә әмәлә кәлир. Белә бир интонасия даирәси онун—Секаһын «Шикәстеји-фарс» адлы шө'бәсинә аид олдуғуну билдирир, тамамлајычы икинчи чүмлә исә ашағы енәрәк, Секаһна мәхсус сәчијјәви кадансла мајәдә-мәгамын тоникасында битир ки, бу да «Мајеји-секаһ» шө'бәси олдуғуну көстәрир. Буна ашағыдакы маһныны мисал көстәрмәк олар (Мис. № 27).

Секаһ мәгамында гурулан маһныларын әксәријјәти, демәк олар ки, бу гајдаја эсасланыр, јә'ни I һиссәнин биринчи чүмләси ону «Шикәстеји-фарс» пәрдәсинә, тамамлајычы — икинчи чүмлә исә мајә пәрдәсинә кәтириб чыхарыр вә онда тамамланыр. Буна халг маһныларындан јенә бир нечә мисал көстәрәк. (Мис. № 28, 29).

Лирик характерли маһныларын чох гисми шур мәгамына эсасланыр. Секаһда олдуғу кими, шур мәгамында гурулан маһныларын да һиссәләри мәгамын бу вә ја башга пәрдәси әтрафында кәзишмәклә вә она истинад етмәклә әмәлә кәлир.

Секаһда гурулан маһныларда башланғыч чүмлә әксәр һалларда мәгамын VI пәрдәсинин ишләнилмәси илә әмәлә кәлдији һалда шурда мүхтәлиф пәрдәләрин өзүнү көстәрмәси илә әмәлә кәлир. Тәһлил көстәрир ки, шур мәгамына эсасланан маһныларын башланғыч чүм-

27 Moderato

Су кэл - мээ ба - га неј - лим,
 дэј - мээ јар па - га неј - лим,
 ја - рым мэн - дэн кү - сүб - дур,
 кэл - мээ о - та - га неј - лим.
 А - ман - дыр Шеј - да ха - ным,
 а - ман - дыр Шеј - да ха - ным,
 ја - ваш кет мөн - ри - бан ча - ным,
 сө - нэ гур - бан бу - ча - ным

28

Ев - лэ - ри вар ха - нэ ха - нэ
 мэн күл ол - дум ај а - ман ја - на, ја - на
 а - ман ди - лэм, ди - лэм, ди - лэм, јан - ды ча - ным

29 Andantino

Га-шын а - ра-сын - да ха - лын,
 нә кө - зәл - дир күл ча - ма - лын.
 бәс нә - дир, сә - нин хә - ја - лын?
 Наз-лы кө - зәл јан - дым а - ты,
 һәр га - мә да - јан - дым а -

ләси мајәнин үст медиантасы (VI пәрдә), квартасы (VII пәрдә) вә јахуд да квинтасы этрафында кәзишмәклә эмәлә кәлир. Маһныдан асылы олараг башланғыч чүмләннин јухарыда кәстәрилән пәрдәләрлә башланмасына бахмајараг, бу үч һалдан һәр биринин тамамлајычы чүмләси јенә дә мајә пәрдәсиндә битир (Мис. № 30, 31).

Азәрбајчан маһнылары метро-ритмик хүсусијјәтләринә көрә дә чох әнкин вә орижиналдыр. Бир чох маһныларымыз вар ки, онларда ритмик һәрәкәт тәкчә ади чәрәк вә сәккизликләрлә дејил, оналтылыг, отузикилик нотларла бәрабәр, синкоп триол, квинтол вә саирәдән тәшкил олунан мүхтәлиф комбинасијалы бир чох ритмик фигурасијалар да иштирак едир. 6/8, 3/4 3/8 кими метрик вәзнләрә Азәрбајчан халг маһны јарадычылығында чох тәсадүф олунур. Бу вәзнләр ичәриндә ән чох јер тутан 6/8 өлчүсүдүр. Халг маһныларымызын чох һиссәси, демәк олар ки, бу метрик вәзнә әсасланыр.

Азәрбајчан халг маһныларынын әксәријјәтинин 6/8 вәзнинә әсасланмасы маһны јарадычылығымызын метрик чәһәтдән һеч дә садә вә јекнәсәг олдуғуна дәләләт етмир. Гејд етмәк лазымдыр ки, 6/8 өлчүсүнүн маһныларымыз үчүн чохишләнән вәзн олмасына бахмајараг, о, маһныларда өзүнү тәкчә садә группашмаларла кәстәрмәклә галмыр. Әксинә, ејни 6/8 вәзни даирәсиндә биз буну мүхтәлиф комбинасијаларда бир чох ритмик группарына тәсадүф едирик ки, бу да маһныларымызы ритмик чәһәтдән рәнкарәнк едир вә чанландырыр. Ашағыда кәстәрдијимиз маһны парчаларында да бу хүсусијјәти, јәни 6/8 вәзни даирәсиндә олан мүхтәлиф ритмик группашмалары даһа ајдын көрә биләрик (Мис. № 32).

Бу мисалларда Азәрбајчан халг мусигиси үчүн сәчијјәви олан бир чәһәт — ики вә үчһиссәли вәзнләрин ардычыллығы диггәти чәлб едир.

30

Andante

Га - дан а - лым ај га - ра кез
 сэн - дэ бу э - да_ь не - чин - дир?
 Сэн - дэ бу э - да нэ - чин - дир?

31

Allegretto

Ал - ма ал - ма - ја бэн - зэр, ал - ма ал - ма - ја бэн - зэр,
 Бу јер - лэ - рин гыз - ла - ры, бу јер - лэ - рин гыз - ла - ры
 ал - ма а - га - чы кө - зэл, ал - ма а - га - чы кө - зэл
 а - ну чеј - ра - на бэн - зэр, а - ну чеј - ра - на бэн - зэр
 Ај ба - лам өз кү - лүм сэн ај ба - лам өз кү - лүм сэн
 Кү - лүм сэн. бүл - бүлүм сэн кү - лүм сэн бүл - бүлүм - сэн,
 бир јан - дан ја - хын гон - шу бир јан - дан сев - ки - лим - сэн,
 бир јан - дан ја - хын гон - шу бир јан - дан сев - ки - лим - сэн.

32 Allegretto

Пән-чә-рә-дән даш кә-лир ај бә-ри бах бә-ри бах
 Ху-мар көз-дән јаш кә-лир ај бәрибах, бә-ри бах
 Мән ке-дир дим ја-рым чых-ды га-бағ дан, ај ба-лам
 га-бағ-дан ај ба-лам га-бағ-дан .

Гејд етмәк лазымдыр ки, һаггында данышдығымыз бу хусусијјәт Азәрбајчан халг маһныларынын мәтнлә олан сых әлағәсиндән доғур-Ше'р дахилиндә метрик вәзнин дәјишилмәси Азәрбајчан халг поези-јасынын сәчијјәви чәһәтләриндәндир.

Халг маһныларымызын мәтнини гошма, дүбејт, бајаты вә бу ки-ми халг поезијасы формаларында гурулан ше'рләр тәшкил едир. Бу формаларда јазылан ше'рләрин һамысы дүрүст гафијәләрә малик-дир. Маһныларын мәтниндәки мисралар, мигдарындан асылы олма-јараг ики-бир, үч-бир, дөрд-бир гафијәләнир.

Хусусән муғам вә шикәстәләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан маһныла-рынын мәтниндә дә «ај», «һеј», «аман», «балам», «балам еј», «нәнәм гурбан» вә с. кими әләвә сөзләрин ишләдилмәсинә тәсадүф едирик. Гејд етмәк лазымдыр ки, маһныларын дахили инкишафында бу сөз-ләрин бөјүк әһәмијјәти олмагла бәрабәр, онларын орта һиссәсиндә вә јахуд сонунда тамамлајычы характер дашыјан мелодик ифадә-ләр — каданслар да һәммин сөзләр васитәсилә әмәлә кәлир.

Маһныдан асылы олараг, әксәр һалларда мисрадакы сөзләрдән бири тәкрар едилә биләр. Белә һалларда һәммин сөзүн әввәлине «ај балам», «ај күлүм» вә с. кими сөзләр әләвә едилик ки, бу да јени мис-ранын мејдана чыхмасына сәбәб олур. Мәсәлән:

Мән кедирдим, јарым чыхды габагдан,
 Ај балам, габагдан, ај күлүм, габагдан.
 Јарын шөвгү мәни салды дамагдан.

Кәчавәләр дүзүм, дүзүм, дүзүмдүр:
 Ај балам, дүзүмдүр, ај күлүм, дүзүмдүр.
 Јуху кәлди, хумар көзләр сүзүлдү.

Мә'лум олдуғу кими, бу маһныда гафијәләндирилән әсас мисра-лар биринчи вә үчүнчү мисралардыр, орта мисралар исә куплетин биринчи мисрасындакы ахырынчы сөзүн она әләвә едилән «ај балам», «ај күлүм» сөзләрилә тәкрарындан әмәлә кәлмишдир.

Белә маһныларда тәкрар васитәсилә әмәлә кәлән әлавә мисра әсас мисраларын арасында дежил, онлардан сонра кәләрәк бир нөв нәгәрат характери дашыжыр. Мәсәлән, «Гачаг Нәби» маһнысында бу жу көрмәк олар:

Боз ат, сәни сәр төвләдә бағларам
Анд ичирәм, сәни мәхмәр чулларам.
Ај боз ат, чулларам.

Бурада үчүнчү мисрада тәкрар олунан сөzlәр биринчи мисранын әввәлиндән вә икинчи мисранын сонундан көтүрүлмүшдүр. Бу маһнынын бир мисралыг нәгәратында бир әлавә сөздән — «ај» сөзүндән истифадә олундуғу һалда, елә маһнылар да олур ки, онларын нәгәратында бир нечә белә әлавә сөз ишләдилир. Бу һалда һәмин сөzlәр мүстәгил нәгәрата чеврилир. Мәсәлән:

Кетдим көрдүм су долдурур,
Су јеринә гум долдурур,
Гәмзәси оғлан өлдүрүр.

Н ә г ә р а т

Дур кәл наз илән ај,
Сөһбәт, саз илән ај,
Кәл-кәл наз илән ај, наз илән а балам;
Сөһбәт, саз илә ај, саз илән.

Бу чүр әлавә сөzlәрин чох ишләдилмәси бир тәрәфдән маһныларын формача дахили кенишләнмәсинә сәбәб олур, дикәр тәрәфдән исә онларда импровизасија характери јарадыр. Үмумијјәтлә тејд етмиш олсаг, Азәрбајчан халг маһныларынын гурулушу, формача тәшкили бу маһныларын поетик мәтнинин гурулушу илә дә мүәјјән дәрәчәдә әлагәдардыр.

Халг маһныларымызын форма е’тибары илә тәшкили маһнылардажы илк тематик рүшејмин инкишаф принципиндән дә чох асылыдыр. Беләликлә бир тематик рүшејми халг маһныларында, адәтән, ики, үч вә јахуд дөрд ханәлик мусиги ифадәләри (мотив, фраза, чүмләләр) тәшкил едир. Бу мусиги ифадәләри мүхтәлиф јолларла, јә’ни ади тәкрарланма, ритмик вә мелодик чәһәтдән ишләнмәклә, вариант шәклинә дүшмәклә, секвенсија вә с. васитәләрлә инкишаф едәрәк маһнынын формасыны тәшкил едир. Бу ишдә мәгам әләмәти кими бир мәсәләнин дә әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Белә ки, маһныда олан мүәјјән һиссәләр, мусиги чүмләләри вә с. мәгамын мүәјјән пәрдәсинә истинад етмәклә вә онларын әтрафында кәзишмәклә әмәлә кәлир. Белә мусиги ифадәләри (шө’бәләр) вә бунларын гаршылыглы мүнәсибәти бу вә ја башга маһнынын гурулушуну, онун формасыны мүәјјәнләшдир.

Бә’зән елә маһнылара тәсадүф едирик ки, охунаркән онун мәтнинин биринчи куплети мәгамын анчаг бир пәрдәсинә истинад едир вә онун әтрафында кәзишмәклә кифәјәтләнир. Галан куплетләр мелодик вә ритмик чәһәтдән бир гәдәр дәјишиклијә јол вермәклә јенә дә һәмин мелодија илә охунур. Белә олан һалда маһнылар бирһиссәли шәкил алып¹. (Мис. № 33).

¹ Һиссә дедикдә биз бир нечә ханәдән тәшкил олунан мусиги ифадәләри вә чүмләләрини дә нәзәрдә тутуруг.

33 Andantino



Шко - ла ке - дир - ди ә - лин - дә ки - таб
 Жо - лун - да дур - муш - дум көз - ләр - дим ча - ваб



Ү - рә - јим ган ол - ду чи - ја - рим ка - баб



ај кү - лүм, еј, ај кө - зәл, еј ај кө - зәл еј,

Азәрбајчан халг маһнылары ичәрисиндә еләләри дә вардыр ки, онлар мәгамын ики пәрдәсинә истинад едир, онлардан бири маһнынын башланғыч һиссәсиндә өзүнү көстәрмәклә жарым каданс јарадыр, диқәри исә маһнынын сонунда әмәлә кәлмәклә там кадансла маһныны тамамлајыр. Бу хүсусијјәт чох вахт период формалы — бирһиссәли маһныларда өзүнү хүсусилә көстәрир, јә'ни биринчи чүмлә шәрти олараг ејни адлы муғамын мүәјјән шө'бәсини, икинчи — тамамлајычы чүмлә исә «Мајә» шө'бәсини тәмсил едир. Маһныларда башланғыч ифадәни мәгамын һансы пәрдәсинә истинад етмәси мүәјјән гануна табедир вә бу, маһнынын әсасландығы мәгамдан асылыдыр.

Јухарыда көстәрдијимиз кими, секаһ мәгамына әсасланан маһныларын чох гисминдә башланғыч чүмлә мәгамын VI пәрдәсинә истинад етмәклә онун «Шикәстеји-фарс» шө'бәси, икинчи чүмлә исә IV пәрдәдә битмәклә «Мајеји-секаһ» шө'бәси олдуғуну көстәрир¹. Буну ашағыдакы мисалларда көрмәк олар (Мис. № 34, 35).

Шур вә раст мәгамларына әсасланан маһнылар да демәк олар ки, бу гајда табе олур. Буна бир нечә мисал көстәрәк (Мис. № 36).

Мәгамын истинад пәрдәләриндән истифадә олунмасына көрә «Мәшәдијәм, кәблејијәм, мән һачыјәм» адлы маһнынын I һиссәсинин «Зәмин хара», II һиссәсинин исә «Мајеји-шур» шө'бәсиндә гурулдуғуну сөјләмәк олар.

Јенә дә бир мисал, «Үзүнә ај дејәләр» маһнысынын I һиссәси «Шур-шаһназ» шө'бәсиндә, II һиссәси исә «Мајеји-шур»да гурулмушдур (Мис. № 37).

¹ Мәгамын бу вә ја башга пәрдәсинә истинад олунмагла әмәлә кәлән маһны һиссәләрини биз шәрти олараг муғам шө'бәләри кими адландырырыг, чүнки муғамларын мүхтәлиф ад дашыјан шө'бәләри дә ејни адлы мәгамын һәмни пәрдәләринә истинад олунмасы илә әмәлә кәлмишдир.

34

Andante



Ар - па - ча - жы - аш - ды даш - ды



сел Са - ра - ны ал - ды гач - ды

35

Moderato



Бир гыз сев - дим у - ча даг - лар башын да,



еј - би јох - дур нә кө - зүн - дә гашын да



Ә - чәб еш - гә дүш - дүм ча - ван ја - шым да

Азәрбајчан халг маһныларынын мүәјјән гисми үчһиссәли формаја әсасланыр. Белә маһныларын I вә III һиссәләри мајә шө'бәсиндә, II—орта һиссәси исә мәгамдан асылы олараг, мајәнин үст медиантасы, кварта вә јахуд квинтасына истинад едән шө'бәләрдән бириндә гурулур.

«Дагларда чичәк» маһнысынын I вә III һиссәләри «Мајәји-шур»-да (1—12 вә 21—36-чы ханәләр), II—орта һиссәси исә мајәнин медиантасына (VI пәрдејә) истинад едән «Зәминхара» шө'бәсиндә гурулмушдур (13—20-чи ханәләр). (Мис. № 38).

Бә'зән елә маһнылара тәсадүф едилир ки, онларда битмиш фикри ифадә едән икинчи чүмләннин тәкрарындан сонра мүстәгил характер дашыјан јенә дә јени бир мелодик епизод әмәлә кәлир. Бу һиссә дә мүәјјән шө'бәни тәмсил едәрәк, мүвафиг пәрдејә истинад едир. Адәтән, белә епизодлар тамамлајычы характер дашымадығы үчүн бундан сонра I һиссәдәки икинчи чүмлә тәкрар олунмагла, маһныны тамамлајыр. Гурулуш нөгтеји-нәзәриндән белә маһныларын формасы бир нөв рондону хатырладыр.

«Јенә јарәб нә гәмкинدير» маһнысы бу типли маһнылардандыр. (Мис. № 39).

Азәрбајчан халг маһныларынын мусиги чәһәтдән тәһлили кәстәрир ки, чохжанрлы вә чохвариантлы Азәрбајчан маһнылары гурулуш вә форма хүсусијјәтләринә кәрә дә мүхтәлифдир.

Andantino



Мә - шә - ди кәб - ле - жи - јәм, мән һа - чы - јам,



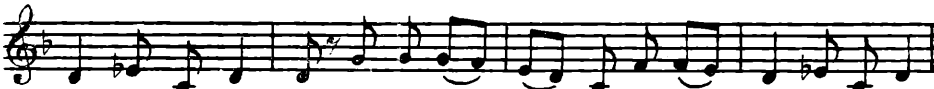
Ү - зүн - дә га - ра ха - лын мөһ - та - чы - јам.



Һа - лы - ма әһ - ва - лы - ма дур кәл, ја - ны - ма



дәр - дим ча - ны - ма . Кү - лә, кү - лә гол - ла - рын



сал бој - ну - ма аһ кү - лә - кү - лә гол - ла - рын сал бој - ну - ма .

37 Allegretto



Ү - зү - нә ај де - сә - ләр, хәчил о - лур а - ај,



га - шы - на јај де - сә - ләр, ол маз о - на тај, о - на та - ја .

Азәрбајчан маһны јагадычылығынын бир саһәсини дә тәснифләр тәшкил едир. Тәсниф маһны характерли вокал-инструментал мусиги нөвүдүр.

Әкәр ади халг маһныларынын мәтн әсасыны гошма, дүбејт, бајаты вә бу кими халг поезија формаларында гурулан ше'рләр тәшкил едирсә, тәснифләрин мәтни, әсас е'тибары илә классик поезија формасы олан гәзәлдән ибарәтдир. Адәтән, куплет шәклиндә гурулан ади халг маһныларындан фәргли олан тәснифләр форма етибары илә бөјүк вә чоһиссәли олур.

Allegretto grazioso *tr* *tr*

Дағ-лар-да чи - чэк дәр - рәм са - та -рам



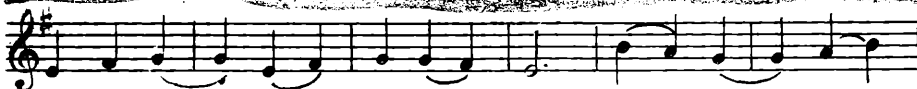
бир Ү - зү көј - чэк һа-ра-дан та-па-рам,



Һа - рај дил - лә - рин дән о га - ра тел -



- лә - рин - дән һәр каһ и - зин вер - сән, балам,



ө - пә - рәм ләб - лә - рин - дән һәр каһ и -



- зин вер - сән, балам, ө - пә - рәм ләб - лә - рин - дән

Тәснифләрин мәншәји, онларын ишләдилмәси вокал-инструментал муғамларла сых бағлыдыр.

Халг мусиги тәчрүбәси көстәрир ки, вокал-инструментал муғамын ифасында—онун шө'бәләри арасында инструментал интермедиялар—рәнкләр чалыныр вә јахуд тәснифләр охунур. Вокал-инструментал муғамын ифасында — онун шө'бәләри арасында чох заман рәнкләр ифа олунур. Тәснифләр исә, адәтән, муғамын ахырынчы шө'бәсиндән сонра охунур. Буна бахмајараг, муғамын орта һиссәсиндә дә бә'зән тәсниф охунмасы һалларына тәсадүф олунур.

Мә'лум олдуғу кими, халг маһныларынын һәр бири мүәјјән ад дашыјыр вә бу адлара көрә онлар бир-бириндән ајрылыр. Ајдындыр ки, маһныларын дашыдығы бу вә ја башга ад онун мәтнинин мәзмунундан доғур. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу чәһәтдән тәснифләр мүстәсналыг тәшкил едир. Белә ки, тәснифләрин ады өз мәтнинин мәзмунуна көрә дејил, тәркибинә дахил олан вә онлара әсасланан бу

Andante



Җе - нә, җа - рәб, нә гәм - кин - дир,



мә - ним бү - шад о - лан көн - лүм.



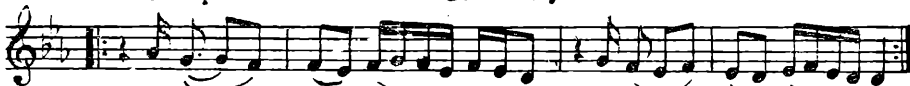
Рү - му - зи - еш — ги - дән а - каһ



о - луб, ус - тад о - лан көн - лүм.



Һә - ми - шә бәд ке - чир һа - лым.
пә - ри - шан ол — ду әһ - ва - лым.



Ә - ри - ди мум тәк, еј - за - лым,
мә - ним дил - шад о - лан көн - лүм.

вә җа башга муғам вә җахуд шө'бәнин ады вә мусиги мәзмуну илә әлагәдардыр. Мәсәлән, Раст муғамы охунаркән, онун «Вилајәти» шө'бәсиндән сонра тәсниф кәләрсе, о заман, она «Вилајәти тәснифи», Секаһ муғамында «Мүбәрригә» шө'бәсиндән сонра тәсниф охунарса, «Мүбәрригә тәснифи» вә җахуд Чаһаркаһ муғамында «Мәнсуријә» шө'бәсиндән сонра тәсниф кәләрсе, о заман, она «Вилајәти тәснифи», и. а. дејилир.

Беләликлә, һәр муғамын өзүнә мәхсус мүхтәлиф тәснифләри олур. Бунлар, һәр бири муғамын мүәјјән шө'бәсинә аид олмасына бахмајараг, чох заман әсас муғамә көрә дә адландырылыр. Мәсәлән, Шур муғамында нә гәдәр тәсниф варса, онларын һамысына ајры-ајрылыгыда «Шур тәснифи» дејилир. Бу гәјда илә Секаһ, Бајаты-Шираз вә башга муғамларда гурулан тәснифләр дә, үмумијјәтлә муғамын адыны дашыјыр.

Тәснифләр мусиги нөгтеји-нәзәриндәг елә бир хүсусијјәтә малик-дир ки, онлар әсасландыгы муғамын лад-мәгам, мелодик-интонасија, метро-ритмик кими бүтүн хүсусијјәтләрини өзүндә там әкс етдирир. Ашағыда бу вә ја башга муғам вә јахуд муғам шө'бәләринә аид олан бир нечә тәснифи мисал кәстәририк:

«Маһур муғамынын тәснифи»¹

40

Allegretto

Чан вер-мә гә - ми еш-гә ки, ешг а - фә - ти чан -
 дыр, ешг а - фә - ти чан ол - ду - гу мөш -
 һур ча - һан - дыр. ча - һан - дыр.
 Ешг ич-рә ә - заб ол - ду - гун он - дан би - ли - рәм
 ким, һәр ким - сә ки, а - шиг, дир и - ши
 а - һу фә - ган - дыр, фә - ган - дыр

Тәснифләр форма јарадан бир элемент кими вокал-инструментал муғамларда јенә дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир муғам ифачылығында артыг онлар, әв-вәлләр олдуғу кими, ән'әнәви тәснифләр шәклиндә дејил, јени формада вә јени мәзmunда өзүнү кәстәрир, әксәр һалларда исә ади халг маһнылары илә әвәз олунур.

Тәснифләрин Азәрбајчан бәстәкарлары јарадычылығына да мүәј-јән дәрәцәдә тәсири олмушдур. Азәрбајчан бәстәкарлары тәсниф характерли бир сыра романслар јазмышлар ки, бунлары да профес-сионал мусигимиздә әмәлә кәлән јени бир жанр һесаб етмәк олар.

Ү. Һачыбәјовун «Сәнсиз», «Севкили чанан», Ф. Әмировун «Кү-лүм», Ч. Чаһанкировун «Күл чамалын», С. Әләскәровун «Сәрв-хура-маным» вә с. әсәрләри тәснифин јени бир формасы — «тәсниф-романс» маһијјәтли әсәрләрдән һесаб етмәк олар.

¹ Бу тәснифи «Раст» муғамында да охујурлар.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз әсәрләр гәзәлләрә әсасландығына көрә Азәрбајчан мусигисинә һәср олуна бә'зи елми әсәр вә мәгаләләрдә онлары јени бир терминлә — «мусигили гәзәл» ады илә гәләмә вермишләр.¹

Һәр һансы бир мусиги әсәри гәзәл формалы ше'рләрә әсасландығына көрә ону «мусигили гәзәл» адландырмағ, бизим фикримизчә, дүзкүн олмаз, чүнки гәзәл формалы ше'рләрә мусиги јазылмасы јени бир һадисә дејилдир. Классик муғамлардан вә ән'әнәви тәснифләрдән мә'лум олдуғу кими, бунун гәдим бир тарихи вардыр. «Тәсниф-романс» термининә кәлдикдә исә, буну һәмин формада јазылан «Сәнсиз», «Севкили чанан», «Күлүм» романсларына вә с. әсәрләрә тәтбиг етмәк олар, чүнки бу әсәрләр бир тәрәфдән гәзәл формалы ше'рләрә әсасланыр, диһәр тәрәфдән исә өз мусиги мәзмуну вә формасына көрә ән'әнәви тәснифләрә даһа јахындыр. Лакин бунунла бәрабәр, бу мусиги әсәрләри халғ јарадычылығынын ән'әнәви тәснифләри дејил, Азәрбајчан бәстәкарлары тәрәфиндән јени жанр кими јарадылан мүасир тәсниф-романслардыр.

Азәрбајчан халғынын маһны јарадычылығында ашығ маһнылары көркәмли јер тутур. Ашығ јарадычылығында епик гәһрәманлығ әсәрләринә (бураја Бабәк, Қороғлу, Гачағ Нәби кими халғ гәһрәманларынын һәјаты һағғында вокал-поетик нағыллар вә јахуд дастанлар дахилдир), лирик характерли мусигили поемалара (Ашығ Гәриб, Әсли вә Кәрәм, Лејли вә Мәчнун) вә бир чох башға нағыллара, поемалара, лирик вә мәзнәкәли маһнылары, хүсусән «Устаднамә» дејилән мүхтәлиф жанрлара кениш јер верилир.

Өз формасына вә ифа үсулларына көрә мәшһур олан «дејишмә»ләр дә ашығ јарадычылығында кениш јајылмыш мусиги жанрларындыр. Мусиги чәһәтиндән импровизасија характерли дејишмә заманы, адәтән ики ашығ үзбәүз дајанарағ мүәјјән мөвзу әтрафында мусигили ше'рләрлә мүбаһисә едир вә бир-бирини бағламаға чалышыр. Она көрә дә бу ики ашығдан һансы биринчи дејишмәјә башлајырса, о чәһд едир ки, охујачағы мусигили ше'рләр ашығ поезијасынын ән чәтин формаларында гурулсун. Бу формалардан бири «додагдәјмәз» адланыр. Додагдәјмәз формасында гурулан ше'рләрдәки сөзләрин тәләффүзүндә додағлар бир-биринә дәјмәмәлидир, бу процесдә анчағ боғаз, дил вә дишләр иштирак етмәлидир.

Белә формалардан бири дә «дилтәрпәнмәз»дир. Бу формада гурулан ше'рләрин дејилишиндә дил иштирак етмәјиб һәрәкәтсиз вәзијәтдә галыр. «Зәнчирләмә», «гыфылбәнд» кими формалар да бунлардандыр.

Марағлыдыр ки, јарышда иштирак едән икинчи ашығ да өз чавабыны бу формаларда гурулан ше'рләрлә вермәлидир, әкс тәғдирдә о, мәғлуб едилмиш олур.

Ашығ маһныларынын гурулушу, формасы, ашығ поезијасынын гошма, дүбејт, бајаты вә с. формалары илә сых бағлыдыр. Авазла охудуғларыны сазда мүшајиәт етмәк үчүн ашығларын бир чох ән'әнәви мелодијалары вардыр ки, онларын бүтүн маһнылары да елә бу мелодијалар әсасында гурулур. Јухарыда гејд етдијимиз кими,

¹ Е. В. М и л о в а н о в а. Музыкальная газелла, как новое явление в творчестве Азербайджанских композиторов, «ДАН Азерб. ССР», № 2, т. 3, 1947.

«Шур мугамынын тәснифи»

41 Andante

Нәзр еј-лә-ми-шәм сән ки-ми бир ја-рым о-лај-ды. Нәзр -ды. Бүл-бүл чә-мә-ним - дә кү-лү күл-за-рым о-лај-ды. -бүл. -ды. Ол -маз бе-лә га-мәт, бе-лә кәр -дән, бе-лә си - нә, ол-нә бәһ; бәһ, нә де-јим, шү-крү ху-да - нын кәрә-ми-нә. Бәһ, нә. Әһ - сән бу-кә-ли - нә ба-зу би-лә-ји - нә. Әһ - нә.

онлардан бир гисминин адлары ашыг поезијасы формаларынын адлары илә бағлыдыр. Лакин бир чох елә мусиги формалары да вардыр ки, онлар тамамилә башга адлар дашыјыр. Мәсәлән: «Мисри», «Көзәлләмә», «Гәһрәмани», «Короғлу», «Чәлили», «Шәрили» вә с. Бунларын үмуми сајы 70-дән артыгдыр.

Ашыг мусигиси формаларынын чалынан һиссәси — инструментал партијасы метро-ритмик бахымдан мүәјјән чидди вәзнә әсасланыр, лакин онун охунан һиссәси — вокал партијасы бу чәһәтдән бир гәдәр сәрбәстдир. Буна бахмајараг ашыг мусигиси нүмунәләри ичәрисиндә еләләри дә вардыр ки, онларын һәм вокал, һәм дә инструментал партијалары чидди метрик вәзнә әсасланыр.

Мәлүм олдуғу кими ашыглар өз чыхышыны адәтән, инструментал мүгәддимә илә башлајыр вә сонра маһныны охујурлар.

Маһнынын һәр бәндиндән сонра ашыг сазда чалмагла өз-өзүнү мүшәјиәт едир вә јенә дә охумаға башлајыр вә с. Бу, ашыг ифачылығынын әсас хүсусијјәтидир.

Лухарыда гејд етдијимиз кими, кичик мотив вә мусиги чүмләләри-

42 Ad libitum

Де-жир еј кэр сә.нә ким.дән мән сөј.лә.јәм. *gliss.*

ad libitum

ad libitum *gliss.*

Ad libitum

Moderato

Јар еј....

нин вариант шәклиндә тәкрар олунмасы бир принцип олараг ади халг маһныларында өзүнү көстәрдији кими, ашыг мусигисиндә дә мелодијаларын инкишафы бу принципә табедир.

«Балам еј», «дејир еј», «еј балам, еј» вә с. сөзләрлә мүәјјән тонун сәслә узадылмасы кими бир пријом да ашыг маһныларында сәчијјәви хүсусијјәтдир. Ашағыдакы маһныларда бу хүсусијјәти көрмәк олар (Мис. № 42).

Ашыг мусигисинин бүтүн формалары бизә мә'лум олан Азәрбајчан мәгамларына әсасланмагла бәрабәр, муғамларымызын мелодик интонасија хүсусијјәти илә сых бағлыдыр. Ашыг маһныларынын бәјүк һиссәси шур вә секаһ мәгамлары илә әлагәдардыр. Буна бахмајараг, бајаты-шираз вә чаһаркаһ мәгамларына әсасланан вә ејни адлы муғамларын мелодија-интонасијасы илә әлагәдар олан ашыг мусиги нүмунәләри дә аз дејилдир.

Саз мусиги әләтиндә олан 9 сим, үч-үч олмаг шәртилә үч мүхтәлиф учалыгда көкләнир. Симләрин учалығы бир-биринә нисбәтән халис квинта интервалы тәшкил едир. Белә ки, сазын I ән зил симләри биринчи октава — ре, II симләри (ортада јерләшән) кичик октава — сол вә III симләри (сағ тәрәфдән ғырагда) исә кичик октава — до сәсинә көкләнир. Лакин кичик октаванын до сәсинә мувафиг олан III симләр чох алчаг вә зәиф сәсләндији үчүн практики чәһәтдән әлверишли олмур. Она көрә бу симләр бир октава јухары олан ејни сәс илә әвәз едилер, јә'ни I октаванын «до» сәсинә көкләнир.

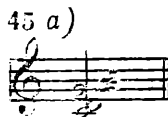
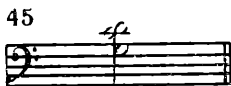


Беләликлә, сазын бүтүн бош симләрини сәсләндирдикдә квартквинт (45) дејилән бир аккорд шәкли алыныр.

Буну бир нөв үчсәсли аккорд һесаб етсәк, онун биринчи дәнмәсиндән секунд-квинт (2⁵),



икинчи дәнмәсиндән исә кварт-септ дејилән (47) аккордлар мејдана чыхар.



Бу аккордлар ашыг мусигисинин характер һармонија әсасыны тәшкил едир.

Үслуб е'тибары илә мусигинин импровизасија характери дашымасы, речитатив әламәти, зәнкин мелизматикаја малик олмасы, јухары рекистрдә чох зәнкулә вурмаг вә с. бу кими хүсусијјәтләрин һамысы

ашыг жарадычылыгы вә үмумижәтлә, Азәрбајчан ашыг мусигиси сәнәти үчүн сәчијјәви олан чәһәтләрдир.

Ашыг мусигиси жанрларындан Азәрбајчан бәстәкарлары да өз жарадычылыгында кениш истифадә едирләр. Азәрбајчан мусигисинин классики олан даһи бәстәкар Ү. Гачыбәјовун «Әсли вә Кәрәм» вә «Короғлу» операларынын адларыны чәкмәк кифајәтдир. Гәр шейдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, бу операларын икисиндә дә баш гәһрәман (Кәрәм вә Короғлу) ашыгдыр. Она кәрә дә һәмин операларын әввәлиндән ахырына гәдәр ашыг мусигиси өзүнү кәстәрир.

Ашыг мусигисинин мүхтәлиф үнсүрләриндән бәстәкарларын бачарыгла истифадә етмәси вә онлара новатор кими јанашмасы сәјәсиндә истәр опера жанрында, истәрсә дә мусигимизин башга сәһәләриндә бир сыра јени мусиги формалары мејдана чыхыр. Ү. Гачыбәјов тәрәфиндән јарадылмыш Короғлунун аријалары, «Ашыгсајағы», хор әсәрләри, бир чох маһнылар буна мисал ола биләр.

Г. Гарајев вә Ч. Гачыјев тәрәфиндән јазылмыш «Вәтән» операсы, Г. Гарајевин «Икинчи симфонијасы» вә «Једди көзәл» балетинин бир чох сәһнәләри, Ф. Әмировун «Севил» операсы вә Низамијә һәср едилән симфонијасы, Ч. Чаһанкировун «Азад» операсы, Ә. Аббасовун «Кәләчәк күн» симфоник поемасы вә с. әсәрләрә дә ашыг маһны јарадычылыгынын аз тәсири олмамышдыр.

Бәстәкар С. Рүстәмов да өзүнүн бир чох маһныларында вә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јаздығы әсәрләриндә (хүсусән «Гәһрәмани» увертүрасында) ашыг маһныларынын ифадә васитәләриндән бачарыгла вә өзүнәмәхсус тәрздә истифадә етмишдир.

Шүбһә јохдур ки, Азәрбајчан ашыг жарадычылыгынын истәр тематикасы, истәрсә дә форма вә ифадә васитәләри илә әлагәдар олан мусиги әсәрләри чохдур. Лакин јухарыда адларыны чәкдијимиз мусиги әсәрләри бу барәдә көрүлән ишин чүз'и бир һиссәсини тәшкил едир.

Азәрбајчан халгынын мәишәтиндә рәгс сәнәти дә кениш јер тутур. Халг мусиги жарадычылыгымызын маһны сәһәси кими, рәгс мусигиси дә жанр вә образ етибары илә зәнкин вә чохчәһәтлидир. Азәрбајчан рәгс мусигисинин мејдана чыхмасы, онун инкишаф просеси вә тарихи, демәк олар ки, һәлә индијә гәдәр өјрәнилмәмиш галмышдыр. Ингилаба гәдәрки бәзи мәнбәләрдә халг рәгсләримизә чох сәһни вә үздән јанашараг, онлары демәк олар ки, анчаг заһирән тәсвир етмәклә кифајәтләнмишләр.

Гафгаз халгларыны вә тајфаларыны өјрәнмәк мәгсәдилә сәјаһәтә чыхан ингилаба гәдәрки етнографија чәмијјәтләринин үзвләри нәшр етдирдикләри бәзи әсәрләрдә халг рәгсләримизә, сәһни вә үздән дә олса, мүәјјән сәһифәләр һәср етмишләр.

«Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа»¹ әсәриндә П. Востриков өзүнүн «Азәрбајчан татарлары» очеркиндә рәгсләрдән данышаркән, Јаллы рәгсинин халг арасына хан сарајларындан кечдијини иддиә едир.

Шүбһә јохдур ки, Востриковун бу фикри илә разылашмаг олмаз, чүнки Јаллы рәгсинин бајрамлар, бөјүк јығынчагларла әлагәдар

¹ Издание управления Кавказского округа, выпуск 42. отд. 2.

мејданчаларда анчаг халг күтлөләри арасында жарандығыны мүлаһи-зә етмәк олар. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан рајонларынын бә'зиләриндә «Јаллы» рәгсини кишиләрлә бирликдә гадынлар да ифа едирләр. Бу исә хан сарајларында әсла ола билмәзди.

Рәгсләри јарадан халг өзүдүр. Маһныларда олдуғу кими, рәгсләрдә дә халгын һиссләри вә арзулары, мәһарәти вә гәһрәманлығы әкс ет-дирилир. Азәрбајчан рәгсләринин чох гисми зәһмәт просесләри илә, мәишәт вә ән'әнәләрлә әлагәдардыр. Мәишәтдә, јә'ни јығынчагларда, тој мәчлисләриндә, гонаглыгларда, халг шәнликләриндә вә с. јерләр-дә ифа едилән рәгсләр ритмик характеринә, мелодиясына вә һәрәкәт сүр'әтинә көрә ағыр-мүлајим, јүнкүл-ојнаг вә гајтағы типли чәлд вә ити рәгсләрә бөлүнүр.

«Мирзәји», «Турачы», «Хала-бачы», «Вағзалы», «Узундәрә» вә «Чыға-чыға» кими ојун һавалары ағыр вә јумшаг характер дашыјан һавалардыр. Мараглыдыр ки, бу рәгс һаваларыны әксәр һалларда јашлы гадынлар вә кишиләр ојнајырлар.

Азәрбајчан рәгс һаваларынын бөјүк гисми јүнкүл вә ојнаг харак-терә маликдир. «Тәрәкәми», «Шалахо», «Азәрбајчан», «Брилјант», «Тифлиси», «Чејраны» вә бир чох башгалары бу гисмә дахил олан вә халг арасында кениш јайылан рәгс һаваларындандыр. Белә һава-лары әксәр һалларда кәнчә оғлан вә гызлар ојнајыр.

«Гајтағы», «Газағы», «Ханчобаны» кими рәгс һавалары халг арасында кениш јайылан чәлд вә ити һавалардандыр.

Ағыр вә јүнкүл характер дашымасындан асылы олмајараг, рәгс һавалары ичәрисиндә еләләри вардыр ки, онлардан бә'зиләри, мәсә-лән, «Чејраны», «Нәлбәки», «Тифлиси» вә «Халабачы» кими һава-лар чох һалларда гадын вә гызлар тәрәфиндән ојнанылыр.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз бүтүн ојун һаваларынын бир нә-фәр тәрәфиндән (соло) вә јахуд да ики нәфәрин иштиракы илә ојнанылмасы адәтдир. Буиларла јанашы, Азәрбајчанда күтләви ха-рактер дашыјан коллектив рәгсләр дә вардыр. «Чәнки» вә «Јаллы» кими белә рәгсләрдән бири дә «Чејран бала» адланыр. Тарихи е'ти-бары илә гәдим вә ән'әнәви олан бу рәгс Азәрбајчанын бир чох рајонларында өзүнә кениш јер тапмышдыр. О, сүр'әти е'тибары илә чәлд вә ити рәгсләрдән олмасына бахмајараг, ејни заманда јумшаг вә һәм дә инчә ојнанылыр. «Чејран бала» рәгсини ифа едәркән гызлар бир-бир сырадан чыхараг, инчә аддымларла ајаг бармаглары үстүн-дә сүзә-сүзә даирә бојунча доланыр вә јенә дә сырада өз јеринә гајыдыр. Рәгс ахырда јенә дә коллектив ојунла тамамланыр. «Чејран бала» рәгсинин ојнанылмасы һеч бир ән'әнә вә бајрам илә әлагәдар дејилдир.

Азәрбајчанда кениш јайылан коллектив рәгсләрдән бири дә Јал-лы»дыр. «Јаллы»нын мараглы рәгс олмасы бир дә ондан ибарәтдир ки, бурада кишиләрлә бәрәбәр гадынлар да иштирак едирләр, бу исә бир даһа ону кәстәрир ки, һәлә гәдим заманлардан Азәрбајчап халгы исламын шәриәт ганунларына, јә'ни кишиләрлә гадынларын бир јығынчагда иштиракына јол вермәјән ганунлара риәјәт етмир-ди.

«Јаллы» рәгсинин Нахчыван варианты даһа мараглыдыр. Бурада ојнајанлар чәркәјә дүзүлүр, әлләрини бир-биринин чижинә гојур вә даирә әмәлә кәтирәрәк һәрәкәт едә-едә ојнајырлар.

«Јаллы» рэгсинин мусигиси метро-ритмик чәһәтдән олдуҗча чидди вә ојнагдыр. Бу рэгсин мусигисиндә хусусән зәрб аләтләринин ролу бөјүкдүр. Нағараја вурулан кәскин зәрбләр ојнајанлары гејри-иради олараг шухландырыр вә рэгсин ритмик шәкилдә давам етмәсинә көмәк едир. Рэгс едәнләри дөврәјә алан чамаат исә вәчдә кәләрәк, мусигинин үмуми аһәнкинә ујғун әл чалмагла рэгсин мүшајиәтинә **гошулу**р.

«Јаллы» мелодијасындан бир парча көстәрәк:

♩ Andantino

«Јаллы» рэгси кениш јајылдығы үчүн Азәрбајчанда онун бир чох варианты јаранмышдыр. Гејд етдијимиз Нахчыван вариантындан башга, «Јаллы»нын Товуз, Газах вә Шәки вариантылары да вардыр.

Хусусән Газах вә Шәки рајонларында «Јаллы» ојун-рэгс шәклини алмышдыр.

Шәки рајонунда адәт беләдир ки, тој мәчлисләриндә, јахуд башга јығынчагларда «Јаллы»ны ојнамаг үчүн, ојунда иштирак едәнләр ичәрисиндән бир нәфәр «мүршүд», јәни рәһбәр сечилир. Ојун заманы мүршүд әлиндә узун бир чубуг тутараг, ојнајанлары даирәдән кәнар чыхмаға гојмур вә онлары идарә едир. Ојунда иштирак едәнләр чидди сурәтдә мүршүдә табе олмалы, онун дедикләринә әмәл етмәли вә онун һәрәкәтләриндән инчимәмәлидирләр. Кәләчәкдә ојунун тәшкили вә марағлы кечмәси мүршүдүн бачарығындан асылы олур.

Азәрбајчан бәстәкарлары халг мусигимизин башга жанрлары илә бәрәбәр, коллектив рэгсләрә дә мүрачиәт етмишләр. Лакин бу жанрдан бәстәкарларымыз өз әсәрләриндә үмумиләшдиричи образ-

лар жаратмаг үчүн даһа сәмәрәли истифадә етмишләр. Хүсусән опера вә балет кими бөјүк формалы мусиги әсәрләриндә буна тәсадүф етмәк олур. Мәсәлән, «Короғлу», «Нәркиз» вә «Азад» операларында, «Күлшән» вә «Једди көзәл» балетләринин халгла әлагәдар олан күг-ләви сәһнәләриндә «Чәнки» вә «Јаллы» кими рәгсләр парлаг сурәтдә өзүнү көстәрир.

Азәрбајчан рәгс һаваларынын мелодијасы нәинки мүхтәлиф пси-холожи тәсир гүввәсинә маликдир, һәтта халг хореографијасынын бүтүн инчәлији илә өзүнү көстәрмәсинә көмәк едир. Хүсусән «Узун-дәрә», «Чейраны», «Азәрбајчан», «Брилјант» вә бир сыра башга Азәрбајчан рәгсләринин «сүзмә» дејилән орта һиссәси марағлыдыр. Рәггас бурада сакит вә јумшаг мелодијанын мүшәјиәти илә ајағлары вә бүтүн бәдәни илә елә инчә вә зәриф һәрәкәтләр едир ки, онун ојна-дығы санки һисс олунмур.

Азәрбајчан халг рәгс мусигисинин бир хүсусијјәти дә бундан ибарәтдир ки, онларын мелодик һәрәкәти олдуғча сәлисдир, јәни бурада сычрајышлара јол верилмәдән пәрдәләр ардычыллыгла өзүнү көстәрир. Буна бахмајараг, мелодијасында сычрајышлар олан бәзи рәгс һаваларына да тәсадүф олунур. Ашағыда көстәрдијимиз «Гытгылыда» рәгс һавасы буна мисал ола биләр (Мис. № 47).

47

Чәлд



Чидди метро-ритмик вәзнә әсасланан мусиги нүмунәләримиздә икиһиссәли (икипајлы — 6/8) ханәләрлә үчһиссәли (3/4) ханәләрин бир-бирини әвәз едәрәк ардычыллашмасы сәчијјәви чәһәтләрдән биридир. Бу хүсусијјәт халг рәгсләриндә дә, хүсусән «Шалахо», «Әс-кәраны», «Кечи-мәмәси» кими чәлд вә һәрәкәтли ојун һаваларында өзүнү даһа ајдын көстәрир.

46

Чэлд

Мелодик һәрәкәт принципинә көрә Азәрбајчан рәгс һаваларынын әкәсәријјәти үчһиссәли формаја маликдир. Бунлардан I вә III һиссәләр характеринә көрә ојнаг вә һәрәкәтлидир. Рәгс бурада әлләри илә мүнәсиб һәрәкәтләр көстәрмәклә ири аддымларла кәзишир. Ојун һавасынын орта һиссәси сакит вә сәлист олмасы илә фәргләнир. Бу һиссәдә рәгс әсасән бир вәзијјәтдә галараг, ајаглары вә әлләри илә зәриф һәрәкәтләр көстәрмәклә сүзүр вә бундан сонра јенә дә әввәлк кими кәзишмәклә рәгсини давам етдирир.

Рәгс һаваларында I вә III һиссәләрин мусиги материалы-мелодиясы ики, үч, дөрд вә бә'зән беш ханәдән тәшкил олунан мусиги ифадәләринин мүхтәлиф јолларла — мелодик вә ритмик чәһәтдән ишләмәси, вариантлара салынмасы васитәсилә әмәлә кәлир.

Тәһлил көстәрир ки, әсас мусиги ифадәләрини тәшкил едән ханәләрин мигдарындан асылы олмајараг, онларын кәләчәк инкишафында чох заман биринчи ханә дәјишиклијә уғрајыр, јә'ни мелодик вә ритмик чәһәтдән дәјишилир вә јахуд да тамамилә јени шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу һалда, галан ханәләр ејнилә тәкрар олунур. Әкәр буну схем шәклиндә көстәрсәк, ашағыдакы вәзијјәтләр алынар:

Мотиви ики ханәдән тәшкил олунан рәгс һаваларында:

а в, а¹ в, а² в вә и. а.

Мотиви үч ханәдән тәшкил олунанларда:

а в с, а¹ в с, а² в с вә и. а.

Әсас мотив

1)

a) 2)

6) 3)

49) b)

492)

492)

a b c d

a' b c d

a' b' c d

493)

493)

a b c d

a b c d

494)

494)

a b c d

a' a'(b) c d e

ж)

ж)

a a(b) c d e

a' b' c d e

a' b' c d e

The image shows a musical score for a piece titled "Чэлд" (Chald). The score is written in a single system with ten staves. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 6/8. The melody is characterized by a mix of eighth and sixteenth notes, often grouped in pairs. Various musical ornaments are used throughout, including trills (marked "tr"), grace notes (marked "gr"), and slurs. The piece concludes with a double bar line.

Лухарыда халг рэгс наваларындан көстөрилэн парчаларда буну ајдын көрә биләрик. (Мис. № 49)
а, б, в, г, д, е, ж, з.

Интонасија-аваз гурулушу чәһәтиндән рэгс мелодијаларымызын I һиссәси, адәтән, мәғамын мајәси-тоникасы илә әлагәдардыр, јә'ни бурада мелодија инкишаф етдикдән сонра мәғамын мајәси илә битир вә беләликлә, «Мајә» шө'бәсинә аид олдуғуну көстәрир.

Рэгс наваларынын II һиссәсиндә дә мелодија јухарыда гејд етдијимиз гајдада инкишаф едир, лакин бурада мелодија даһа мәғамын мајәсиндә дејил, онун башга пәрдәсинә истинад едир. Мәғамдан асылы олараг, мелодија онун үст медиантына, кварта вә чох һалда квинта

тонуна истинад едир ки, бунунла да о хиссэнин хансы шө'бэјә анд олдуғуну көстэрир.

Мәсэлән, үчхиссэли формада гурулан «Әскэраны» рэгс хавасынын I хиссэси раст мөгамынын IV пәрдэсинә, II хиссэси мөгамын VII пәрдэсинә вә III хиссэси јенә дә раст мөгамынын мајә һесаб едилән IV пәрдэсинә истинад едир. (Мис. № 50).

«Күлкәз» вә «Улдуз» рэгс хавалары да үчхиссэли формада гурулмушлар. «Улдуз» рэгс мелодијасынын гурулушунун схеми беләдир:

I хиссә (а) шәрти олараг адландырдығымыз «Мајеји-шур»да (1—12 ханәләр), II хиссә (в) «Зәминхара»да (13—24 ханәләр), III хиссә (а) «Мајеји-шур»да (25—28 ханәләр) гурулмушдур.

51

Чәлд

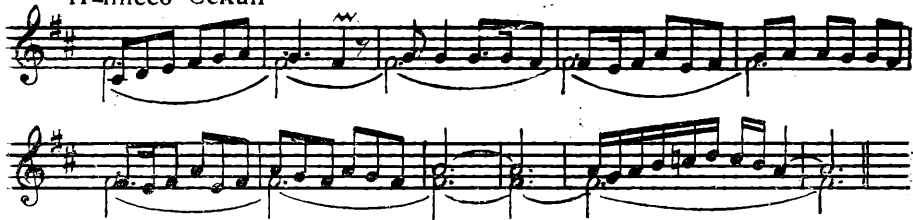
Бир гисм ојун хавалары да вардыр ки, онлар ики мүхтәлиф мөгам асасланыр. Мәсэлән, «Лалә» рэгс хавасынын I вә III хиссәләри шур, орта хиссәси исә секаһ мөгамына асасланыр. (Мис. № 51).

Бу гајда илә «Иннабы» раст вә секаһ илә, «Газағы» бајаты-шираз вә раст илә, «Бағдадури» рэгс хавасы исә шур вә раст мөгамлары илә әлагәдардыр. (Мис. 52, 53).

Јухарыда гејд етдијимиз кими, бәһрли жанр групуна халг маһнылары, тәсниф вә рэгс хаваларындан башга, рәнк вә диринкә дејилән мусиги нүмунәләри дә дахилдир. Рәнк дејдијимиз мусиги нүмунәси маһны-рэгс характерли инструментал мелодијадыр. Вокал-инструмен-

Чэлд
I-һиссә шур

II-һиссә Секаһ



III-һиссә шур



тал муғамын дәсткаһ формасы илә әләгәдар олараг рәнкләр, әсас е'тибары илә, муғамын шө'бәләри арасында ифа олунар, лакин буна бахмајараг, онларын мүстәгил ифа едилдији һаллар да аз дејилдир.

Рәнкләрин дә, тәснифләр кими мүстәгил адлары олмур, лакин буна бахмајараг, онлар бир-бириндән фәргләнир. Рәнкләрин әсасландығы муғамла әләгәдар олараг, бу фәргләнмә мусигинин мәзмунуна ујғун олур. Рәнкләр әсас е'тибары илә, муғамларла бағлы олдуғу үчүн онларын мелодик-интонасија, ритмик вә мәгам кими бүтүн хүсусијјәтләрини өзүндә экс етдирәрәк, бир сөзлә, муғамын «мелодик рәнки» илә бојаныр.

Беләликлә, халг мусигиси јарадычылығында һәр муғамда аид онларла рәнк мелодијасы вардыр. Бу рәнкләр вокал-инструментал муғамларын мүнасиб јериндә ифа олунар. Бу һалда рәнк, муғамын һансы шө'бәсиндән сонра чалынырса, о шө'бәнин адыны дашыјыр. Мәсәлән, Раст муғамында «Һүсејни» шө'бәсиндән сонра рәнк чалынарса, она «Һүсејни рәнки», «Вилајәти»дән сонра чалынарса, «Вилајәти рәнки» вә и. а. дејилир.

Рәнкләрин муғам шө'бәләринин адларыны дашыماسынын өзү дә шәртидир, чүнки бә'зән елә олур ки, ејни рәнкдән башга бир муғамда да истифадә едилир вә бу һалда рәнк башга чүр адланыр. Мәсәлән, Раст муғамынын охунмасы заманы «Вилајәти» шө'бәсиндән сонра чалынан «Вилајәти рәнки» Шаһназ вә Шур дәсткаһларында «Шаһназ рәнки» вә јахуд «Шур-шаһназ рәнки» адланыр. Буна көрә, шө'бәдән асылы олмајараг, муғамда аид бүтүн рәнкләр бир чох һалларда һәмнин

53 Чәлд Шур

Музыкалык текст: Чәлд Шур. Раст. Шур.

муғамын адыны дашыҗыр. Мәсәлән, Шурун рәнкләри, Секаһын рәнкләри вә с.

Сүр'әтинә-темпинә көрә чәлд-јүнкүл, характеринә көрә исә ојна олан рәнкләрә — мелодиялара «дириккә» дејилир. Дириккәләр өз характерләринә көрә рәгс һаваларына даһа чох җахындыр, она көрә бунлардан ојун һавалары кими дә истифадә олунур.

Рәнк вә дириккәләрин дахили гурулуш принципи, форма вә тәш-кили јенә дә рәгс һаваларында олдуғу кимидир, јәни, бурада да һис-сәләр мәгамын мүјјән пәрдәсинә истинад етмәклә, кичирик мусиги ифадәләринин мүхтәлиф үсулларла ишләнмәси, вариант шәклиндә тәкрат олунмасы васитәсилә әмәлә кәлир.

Ашағыда рәнкләрин мүхтәлиф нөвләриндән мисаллар кәстәрилир. (Мис. № № 54, 55).

Тәснифләр кими, рәнк вә дириккәләр дә, әсас е'тибары илә, вокал-инструментал муғамларда шө'бәләрин арасында ифа олунур. Бу һалда онларын әһәмијјәти ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Муғам шө'бәләри арасында мүјјән контрастлығ җаратмағ.
2. Муғамы тәшкил едән шө'бәләри бир-бирилә бағламағ, әлагә-ләндирмәк.
3. Муғамы дәсткаһ шәклиндә охујан ханәндәјә истираһат етмәк имканы җаратмағ.

Бу фәсилдә һаггында данышдығымыз маһны (о чүмләдән ашығ мусиги формалары), тәсниф, рәнк, дириккә вә ојун һавалары кими мусиги жанрларымызын Азәрбајчан профессионал мусигинин инки-шафында әһәмијјәти олдуғча бөјүкдүр. Бүтүн бунлар Азәрбајчан бәстәкарлары җарадычылығынын әсасыны тәшкил едир.

Буну да гејд етмәк ләзимдир ки, бәстәкарларымызын маһны-рәгс

«ШАҢНАЗ РЭНКИ»

54 Мұлајим



мусигиси ја­ра­ды­чы­лы­ғы­на мұ­на­си­бә­ти еј­ни дәрә­чә­дә ол­ма­јы­б, фәр­ди ха­рак­тер да­шы­јыр.

Һәр бәстәкар өз ја­ра­ды­чы­лы­г хү­су­си­јә­тин­дән асы­лы ола­ра­г, хал­г му­си­ги­си жанр­ла­ры­на мұх­тә­ли­ф јол вә ү­сул­лар­ла ја­на­шыр ки, бу­нул­ла да он­ла­рын му­си­ги ди­ли — ү­су­бу мұ­ә­ј­жән­лә­ш­ди­ри­лир.

Мұх­тә­ли­ф ја­ра­ды­чы­лы­г јол­ла­ры и­лә ин­ки­ша­ф е­дән мұ­а­сир про­фес­си­онал му­си­гимизин чо­х ү­сул­бу ол­ма­сы­на бах­ма­ја­ра­г, Ү. Һа­чы­бә­јовун о­пе­ра вә му­си­ги­ли ко­ме­ди­ја­ла­ры­нда­кы ари­ја­лар­да, М. Ма­го­ма­јевин о­пе­ра хор­ла­ры­нда вә сим­фоник э­сәр­лә­рин­дә, Г. Га­ра­јев, Ф. Ә­ми­ров, Ч. Һа­чы­јев, С. Һа­чы­бә­јов, С. Рү­стәм­ов, Ч. Ча­һан­ки­ров, Т. Гу­ли­јев, Ә. Аб­бас­ов, С. Ә­ләс­кә­ров, Һ. Хан­мәм­мә­дов ки­ми бәстә­кар­ла­рын о­пе­ра вә ба­лет­лә­рин­дә, му­си­ги­ли ко­ме­ди­ја э­сәр­лә­рин­дә, ро­манс вә ма­һ­ны­ла­ры­нда Азәр­бај­жан хал­г му­си­ги­си­нә хас о­лан бү­түн хү­су­си­јәт­лә­рин мұ­ә­ј­жән јер тут­ду­ғу­ну де­јә би­лә­рик.

Хал­г му­си­гимиз­дән өзүн­мә­хү­сүс јол­ла­р­ла и­сти­фа­дә олун­ма­сы­на јуха­ры­да ад­ла­ры чә­кил­мә­јән ор­та јаш­лы, вә кән­ч и­сте­дад­лы бәстә­кар­лар нәс­ли­нин э­сәр­лә­рин­дә дә ке­ниш јер ве­ри­лир. Бир сөз­лә, Азәр­бај­жан бәстә­кар­ла­ры и­чә­ри­син­дә е­лә­си та­пыл­маз ки, өз ја­ра­ды­чы­лы­ғы­нда хал­г му­си­гимиз­дән бә­һ­рә­лән­мә­син.

Ad libitum

Musical score for page 55, marked "Ad libitum". The score consists of ten systems of staves. The first system has a treble clef and a key signature of two sharps (F# and C#). The second system has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The third system has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The fourth system has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The fifth system has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The sixth system has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The seventh system has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The eighth system has a bass clef and a key signature of one sharp (F#). The ninth system has a bass clef and a key signature of one sharp (F#). The tenth system has a bass clef and a key signature of one sharp (F#). The score includes various musical notations such as notes, rests, trills (tr), triplets (3), and slurs.

II ФӘСИЛ

МУҒАМЛАР — РАСТ ВӘ СЕКАҢ

(Бәһрсиз жанр групу)

Азәрбајчан халг мусигисинин мүхтәлиф жанрлары ичәрисиндә муғамлар — муғам жанры әсас вә көркәмли јерләрдән бирини тутур. Чох гәдим тарихи олан бу мусиги нүмунәләри — муғамлар әсасән шифаһи сурәтдә јајылмыш вә әсрләр боју нәсилдән-нәслә кечәрәк инкишаф етмишдир.

Муғамат азәрбајчанлыларын зөвгүнү охшајан дәрин мәзмунлу-фүсункар бир мусигидир. Халгымыз ону чох сеvir вә асанлыгла дәрк едир: һәтта хүсуси мусиги тәһсили олмајанлар да муғамата мүәјјән дәрәчәдә бәләддир, ону һәр һансы бир чалғы аләтиндә, мүкәммәл олмаса да, әзбәрдән чалыр вә јахуд зүмзүмә едә билир. Бу, муғамларын Азәрбајчан халгына чох јахын вә доғма олдуғуну көстәрән фактлардан биридир. Бу бахымдан муғаматын демократик мусиги жанры олдуғуну десәк, һеч дә сәһв етмәрик.

Даһи бәстәкарымыз Ү. Һачыбәјов муғаматын Азәрбајчан халг мусигисиндәки әһәмијјәтини, халгымызын бу мусигијә бөјүк рәғбәтини һәлә бәстәкарлыгыда илк аддымларыны атдығы вахтларда билирди. Тәсадүфи дејилдир ки, милли Азәрбајчан операсынын тәмәлини гојан «Лејли вә Мәчнун» әсәрини о, муғамлар үстүндә бәстәләмишди. Һәлә тамашаја гојулдуғу илк күнләрдән халгын һәдсиз рәғбәтини газанан бу опера узун илләрдән бәри театрымызын сәһнәсиндә мүвәф-фәгијјәтлә көстәрилмәкдәдир.

Вахтилә бә'зи «нәзәријјәчиләр» јени, мүасир мусиги уғрунда мүбаризә пәрдәси алтында Азәрбајчан халгынын зәнкин мусиги ирсини, халгын доғма мусигиси олан муғамлары әрәб-фарс мусигисинин галыглары һесаб едир, ону арадан галдырмаг истәјирдиләр. Онлар муғаматын халгымызын руһи аләми илә үзви сурәтдә бағлы олдуғуну баша дүшмүрдү. Азәрбајчан халг мусигисинин елә бир нүмунәси јохдур ки, орада муғамларын мелодик, ритмик үнсүрләри вә бир сыра башга хүсусијјәтләри өзүнү көстәрмәсин.

Муғамлары Азәрбајчан халгына јад һесаб едәнләр ону да нәзәр-дән гачырырдылар ки, орта әср мусиги мәдәнијјәтинин, хүсусән муғам-

ларын инкишафында мөшһур азербайжанлы мусигишүнаслар да жахындан иштирак етмишдиләр. Онлардан бири Сәфиәддин Әбдүл Мөмин Ибн Јусиф-әл-Урмәви (XIII әср), дикәри исә Хачә Абдул Гадир Марағы (XIV әср) олмушдур. «Дәрвиш Әлинин Орта Асија мусигисинә аид трактаты»нда дејилир ки, «12 муғамы Абдул Гадир јаратды»¹.

Әсрләрдән бәри давам едиб кәлән бөјүк мусиги ирсимизин хүсусән XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг зәнкинләшмәси вә вүс'әт алмасы кими бир факта да көз јуммаг олмаз. Бу дөврдә Азербайјанда бир сыра јени муғамлар, мүхтәлиф муғам вариантлары вә бундан башга сајсыз-һесабсыз орижинал мусиги нүмүнәләри јаранмышдыр. Һачы Һүсү, Мәшәди Иси, Чаббар Гарјағды оғлу, Шәкили Әләскәр Абдуллајев, Сејид Шушински, Ислам Абдуллајев вә башга ханәндәләр, Мирзә Садыг Әсәд оғлу (Садыгчан), Зејнал, Мирзә Фәрәч, Ширин, Гурбан Примов кими тарзәнләр вә башга сәнәткарлар бу ишдә јахындан иштирак етмишләр. Азербайјанда муғам мусигисинин ифа үсуллары чәһәтиндән бөјүк бир мәктәб јаранмышдыр. Халгын чох севдији бу мусиги жанры мүасир Азербайјан ханәндәләри, чалғычылары вә бәстәкарлары тәрәфиндән дә күндән-күнә инкишаф етдирилир, јени ифадә васитәләри илә зәнкинләшдирилир.

Көркәмли Азербайјан мусигишүнасы проф. Ү. Һачыбәјов өмрүнүн 20 илдән чохуну Азербайјан халг мусигиси саһәсиндә елми-тәдгигат ишләринә сәрф етмишдир. Бу саһәдә әлдә етдији гижмәтли нәтичәләри Ү. Һачыбәјов «Азербайјан халг мусигисинин әсаслары» адлы дәјәрли елми әсәриндә гәләмә алмышдыр. Бу китабын «Тарихи мәлумат» һиссәсиндә гејд олундуғу кими Шәрг мусигишүнасларынын әсәрләринә истинад етмәси нәтичәсиндә Ү. Һачыбәјов белә нәтичәјә кәлир ки, Јахын вә Орта Шәрг халгларынын мусиги мәдәнијјәтинин ән сүр'әтли инкишаф дөврү XIV әсрин ахырлары олмушдур. Ү. Һачыбәјов бу дөврүн мусиги аләмини 12 сүтунлу вә 6 бүрчлү бир «бина» (дәсткаһ) илә мұгајисә едир. Бу «мусиги бинасынын» мөһкәм тәмәлини тәшкил едән 12 сүтун, Ү. Һачыбәјова көрә, 12 әсас муғамы, 6 бүрч исә 6 авазы тәмсил едир.²

12 әсас муғам бунлардыр: Үшшаг, Нәва, Бусәлик, Раст, Әраг, Исфәһан, Зирәфкәнд, Бүзүрк, Зәнкулә, Рәһави, Һүсејни вә Һичаз; 6 аваз исә Шаһназ, Мајә, Сәлмәк, Новруз, Кәрданијә, Күвәшт авазларындан ибарәтдир.

Ү. Һачыбәјов јазыр ки, «XIV әсрин ахырларына доғру баш верән ичтимаи-игтисади вә сијаси дәјишикликләрлә әлагәдар олараг бу мөһтәшәм «мусиги бинасынын» диварлары әввәлләр чатламыш, сонралар исә бүсбүтүн учуб дағылмышдыр.

Јахын Шәрг халглары учуб дағылмыш бу «мусиги бинасынын» гижмәтли «парчаларындан» истифадә етмиш һәр халг өз лад «тикин-ти» ләвазиматы илә ајрылыгда өзүнә мәхсус сәчијјәви үслубда јени «мусиги барикаһы» тикмишдир. Тәбидир ки, 12 классик муғамын адлары вә һәмчинин бу муғамларын өзләри дә бөјүк дәјишикликләрә

¹ А. А. Семенов. «Средний азиатский трактат по музыке Дарвиша Али», Ташкент, 1958, стр. 11.

² Гәдим мусиги трактатларынын көстәрдијинә көрә, «аваз» ики муғамын бир-ләшмәсиндән ибарәтдир.

уғрамышдыр: эввәлләр мүстәғил һеса́б олуна́н муғамлар бә’зи халғларда шө’бә һалына кечир вә јахуд әксинә, эввәлләр шө’бә һеса́б олуна́н мусиги сонралар мүстәғил муғама чеврилир»¹.

Беләликлә, ајдын олур ки, гәдим заманларда әсас сајылан 12 муғамдан јалныз «Раст» әсас муғам кими өз маһијјәтини индијә гәдәр сахламышдыр. Галанлардан бә’зиләри, мәсәлән, «Нәва», «Әрағ», «Үшшағ», «Һүсејни» вә «Һичаз» муғамларынын һәр бири Азәрбајчан халғ мусигисиндә шө’бә һалында вә јахуд кичик бир муғам кими мүстәғил шәкилдә ишләнир.

Лакин мүасир муғамат мусигисиндә Растдан башға Шур, Секаһ, Чаһаркаһ, Бајаты-Шираз, Шүштәр, Забул, Һүмајун адлары илә дәсткаһ шәклиндә ифа олуна́н мүстәғил муғамлар да вардыр.

Ү. Һачыбәјов тәрәфиндән мүәјјән едилдији кими, халғ мусигимизин әса́сландығы 7 мөгамдан һәр бири бу муғамларын һәм гурулушу, һәм дә ады илә бағлыдыр, јә’ни мәсәлән, Раст, Шур, Секаһ... муғамлары олдуғу кими, раст, шур, секаһ, чаһаркаһ вә с. адланан мөгамлар-ладлар да вардыр. Бу мөгамларын муғам ады илә бағлы олмасы о демәк дејилдир ки, онлар тәкчә муғамларын әсасыны тәшкил едир, халғ мусигимизин бүтүн жанрлары да һәмин мөгамлара әса́сланыр.

Мөгам илә муғам арасындакы фәрг ондан ибрәтдир ки, мөгам, пәрдәләри мүәјјән функционал вәзифә (мајә, үст вә алт апарычы тонлар вә с.) дашыјан гуру сәс сырасындан ибарәт олдуғу һалда, муғам чанлы, һәјати, емоционал чәһәтдән долғун олан мелодик мөгамдан ибарәтдир.

Әкәр муғамы образлы мөһтәшәм бир мусиги имарәтинә бәнзәтсәк, онда мөгам һәмин имарәтин каркасы, јә’ни бүнөврәси сајыла биләр. Муғамлары тәшкил едән мүхтәлиф шө’бә вә кушәләр имарәтин сүтунларыны тәмсил едә биләр. Муғам ифасында ишләдилән трел (зәнкулә), мордент, форшлағ, «лал бармағ» вә с. кими мелизм нөвләри мусиги имарәтинә зинәт верән нахышлардан-орнаментләрдән ибарәтдир. Нәһајәт, муғам мелодијасынын јаранмасында тәкрарланма, секвенсия, вариантлығ, мусиги ифадәләринин кварта, квинта вә октава интерваллары үзрә јухары көчүрүлмәси кими мүхтәлиф ифадә вәситәләри бу имарәтин гурулмасы үчүн ишләнилән «тикинти ма-териаллары»дыр.

Бир сыра Шәрг өлкәләриндә јайылмыш Раст вә Секаһ муғамларынын Азәрбајчандакы вариантлары өзүнәмәхсус орижинал милли хүсусијјәтләрә маликдир. Биз бурада һәмин муғамларын әсас милли хүсусијјәтләри үзәриндә дајаначағығ.

Азәрбајчан муғамлары өзүнүн бир чох хүсусијјәтләринә вә ифа үсулларына көрә, башға Шәрг өлкәләринин муғамларындан фәргләнир. Бу, шүбһәсиз, белә дә олмалыдыр: она көрә ки, маһны, тәсниф, рәнк вә рәгсләр кими, муғам жанры да халғымызын ичтимаи-игтисади һәјаты илә сых әлағәдә инкишаф едәрәк јайылмышдыр. Чәмијјәтин мүәјјән инкишаф дөврү илә әлағәдар оларағ, муғамлар да мүхтәлиф тәбәддүлата уғрамыш, заман кечдикчә өз шәклини вә мөзмунуну бу вә ја башға дәрәчәдә дәјишмиш вә инди дә дәјишмәкдә давам едир.

¹ Ү. Һачыбәјов. «Азәрбајчан халғ мусигисинин әса́слары», Бақы, ЕА-нын нәшријјаты, 1950, сәһ. 14.

Мә'лум олдуғу кими, муғамлар һәлә гәдим заманлардан, әсас е'тибары илә, вокал вә вокал-инструментал әсәрләр кими јајылмышдыр. Лакин бунунла јанашы, Азәрбајчанда муғам бир инструментал әсәр кими дә јајылмыш вә инкишаф етмишдир ки, бу да бир сыра муғамларын чалғы аләтләриндә, хүсусән тар вә каманчада соло шәклиндә ифа олунмасы илә бағлыдыр.

Муғаматын бир инструментал мусиги жанры кими инкишаф етмәси, онун халг чалғы аләтимиз тарда дәсткаһ шәклиндә ифа олунмасы илә чох әлагәдардыр. Муғамларын бир инструментал жанр кими инкишафында тарын ролуну нәзәрә алараг онун симләринин дүзүлүшү вә көк мәсәләси үзәриндә бир гәдәр дајанаг.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Иранда тар һәлә индијә гәдәр 5 симли олуб, диз үстүндә чалындығы һалда, Азәрбајчанда 11—12 симли олуб, дөш үстүндә чалыныр¹.

Бизим тарын сары вә ағ симләри ашағыдакы гајдада дүзүлүр вә көкләнир: биринчи чүт ағ симләр кичик октавадакы си сәси учалығына, икинчи чүт сары симләр кичик октавадакы фа дијез сәси учалығына; үчүнчү чүт ағ симләр («чинкәнә») вә јахуд зәнк симләр биринчи октавадакы фа дијез сәси учалығына, јә'ни сары симләрин зилинә көкләнир; дөрдүнчү чүт ағ симләрин учалығы («чинкәнә») биринчи чүт ағ симләрин зилиндән ибарәтдир, јә'ни бунлар биринчи октавадакы си сәси учалығына көкләнир².

Сары симлә ағ симин зилиндән (бир октава јухары учалыгда) ибарәт олан үчүнчү вә дөрдүнчү чүт симләрә «чинкәнә» вә јахуд зәнк симләри дејилир. Бу дөрд чүт симин учалығы даими олараг тарын әсас көкүнү тәшкил едир. Бундан әләвә, тарын голу үзәриндә ағ вә сары симләрлә чинкәнә симләри арасында һәрәси бир телдән ибарәт олан бир нечә башга сим дә вардыр ки, ифа едиләчәк муғамдан асылы олараг бунларын учалығы (көкү) мүхтәлиф олур. Бунлара «көк симләр» дејилир (Мис. № 55 а).

55 а)



¹ Мусиги аләти тара симләр әләвә етмәклә «чинкәнә» дүзәлдилмәси вә онун диз үстүндә дејил, дөш үстүндә чалынмасы XIX әсрин II јарысында јашамыш мәшһур Азәрбајчан тарзәни Садыг Әсәд оғлунун (Садыгчанын) хидмәтидир.

² Тарын ағ симләринин кичик октавадакы си, сары симләринин исә фа дијез учалығына көкләнмәсинә бахмајараг, нот јазы системиндә ағ симләр биринчи октавадакы до, сары симләр исә кичик октавадакы сол сәси һесаб едилир.

Беләликлә, биз тарда даими вә дәјишилән ики нөв көк олдуғуну көрдүк.

Адәтән, тарчалан мүәјјән муғамы ифа етмәк истәдикдә тары һәмин муғамә көкләмәлидир. Бунун үчүн о, әввәл тарын ағ вә сары симләринин, һабелә зәнк симләринин (чинкәнәләрин) көкүнү јохла-малыдыр ки, сонра көк симләри лазым олан муғамә көкләсин.

Тарын мүәјјән муғамә көкләнмәсиндә әсас шәрт көк симләрдән һәр биринин муғамын әсас шө'бәләринә аид олан пәрдәләрә мүвафиг олмасындан ибарәтдир. Белә олдуғда тар мүәјјән муғамә көкләнмиш олур.

Көк симләрдән һәр биринин муғамын мүәјјән сабит пәрдәләринә көкләнмәсилә бир тәрәфдән, муғамын һәр шө'бәси үчүн «зү» тону јарадылыр, диқәр тәрәфдән, бу көк симләр һармоник фон јарадарағ, муғамын ифасыны зәнкинләшдирир вә ону долғунлашдырыр.

Гејд етдикләримиздән мә'лум олур ки, тарын симләри вә көклән-мә имканлары муғамлара тә'сир етмәјә билмәзди. Шүбһә јохдур ки, тарын тәкмилләшдириләрәк мүасир шәклә салынмасынын муғамла-рын инкишафында бөјүк ролу олмушдур. Бунунла әлагәдар оларағ тар тәкчә мүшајиәтчи бир аләт кими галмајыб, ејни заманда, соло ифа едән бир чалғы аләтинә чеврилмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, бир чох Шәрг өлкәләриндән фәргли оларағ, Азәрбајчанда муғамла-рын тарда соло шәклиндә ифа олунмасы вә бәстәкарларымыз тәрә-финдән тар үчүн хүсуси әсәрләр, һәтта концертләр белә јазылмасы сәчијјәви бир һалдыр.

Азәрбајчанда јайылмыш муғамлар өзүнәмәхсус милли хүсусијјәт-ләрә малик олмагла, халгымызын зөвгүнә ујғун бир үслубда инкишаф етмишдир. Башға сөзлә десәк, бунлар өз сәчијјәви чәһәтләринә көрә милли шәкил алмыш вә муғам ифасы саһәсиндә көзәл ән'әнәләр ја-ранмышдыр. Мәсәлән, Азәрбајчан халг мусигисиндә чох инкишаф етмиш Секаһ муғамыны көтүрәк.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан ханәндәләри Секаһ муғамыны бөјүк бир мәһарәт вә хүсуси бир зөвглә ифа едирләр. Бу муғамын Азәрбај-чан варианты нәинки Загафгазија вә Орта Асијада мәшһурдур, о һәтта Орта Шәрг халгларынын, о чүмләдән Иран динләјичиләринин дә диггәтини чәлб едир. Буну Иранын мусигишүнаслары да е'тираф едирләр. Мусигишүнас Руһуллах Халиги бу хүсусда белә јазыр: «Се-каһ» сөзүнә гәдим Иран мусиги китабларында тәсадүф едилдијинә бахмајарағ, Иран мусигичиләринин бир чоху Секаһ муғамынын анчағ азәрбајчанлылара мәхсус олдуғуну дүшүнүр, чүнки, доғрудан да, Секаһ муғамы азәрбајчанлылар арасында даһа чох интишар тап-мышдыр вә Азәрбајчан ханәндәләри бу муғамы чох бөјүк мәһарәтлә ифа едирләр»¹

Азәрбајчанда Секаһ муғамы мүхтәлиф адларла бир сыра вариант-ларда чалыныб охунур. һәмин вариантлар бунлардыр: Харич секаһ, Орта секаһ, Мирзә һүсејн секаһы, Забул секаһ вә с.

Адларынын мүхтәлиф олмасына бахмајарағ, бунларын һамысы ејни муғам олуб, бә'зи хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәрглә-

¹ Р у һ у л л а һ Х а л и г и. «Нәзәри бе мусиги», Теһран, 1313.(1938), сәһ. 190, (ситат Ә. Бәдәлбәјлинин «Гурбан Примов» китабындан көтүрүлмүшдүр).

нир. Бу хүсусијјэтлэрдэн бири Секаһ муғамыны тәшкил едэн шө'бә-ләрлә әлагәдардыр.

Ү. Һачыбәјов «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары» китабында секаһ мәғамындан данышаркән бүтүн Секаһ вариантларында ејни мәғам әсасы олдуғуну нәзәрдә тутараг, үмумијјәтлә Секаһ муғамында дөрд шө'бә олдуғуну көстәрмишдир:

1. «Мајеји-секаһ».
2. «Шикәстеји-фарс».
3. «Мүбәрригә».
4. «Әраг».

Бу шө'бәләрин һәр бири мәғамын мүәјјән пәрдәси әтрафында кә-зишмәк нәтичәсиндә (онларда башланыб вә ја битмәклә) әмәлә кәлән мелодијалардан тәшкил олунар. Тәркиби бу шө'бәләрдән ибарәт олан Секаһ муғамы өз мәғам әсасына јә'ни $\frac{1}{2}$, 1 т, 1 т гурулушлу үч тетраходдун зәнчирвары бирләшмәсилә јаранан 10 пәрдәли натурал секаһа үјгүн кәлир.¹

Бә'зи һалларда Секаһ муғамынын ифасында елә шө'бәјә дә тәсадүф олунар ки, онун мәғам әсасы әсл секаһ мәғамындан фәргләнир. Мә-сәлән, Секаһ муғамы чох вахт «Мүхалиф» адлы шө'бә илә башланыр. «Мүхалиф» бир шө'бә кими елә муғамлара дахилдир ки, онларын әсасландығы мәғамлары $1/2-1$ $1/2-1/2$ (чаһаркаһ) вә $1/2-1-1/2$ (шүштәр, забул) гурулушлу тетраходдлар тәшкил едир, һалбуки секаһ мәғамы $1/2-1-1$ тонларда гурулан тетраходдан әмәлә кәлир. Бу һалда Секаһ муғамы ашағыдакы шө'бәләрдән ибарәт олуб, јени бир вариант әмә-лә кәтирир:

1. «Мүхалиф».
2. «Мајеји-секаһ».
3. «Шикәстеји-фарс».
4. «Мүбәрригә».
5. «Әраг».

Секаһ муғамынын бу варианты, ики мүхтәлиф мәғама әсасланды-ғы үчүн әввәлки варианта нисбәтән даһа зәнкин, мәзмун е'тибары илә даһа долғундур. Она көрә мүасир халг мусигисиндә Секаһ муғамынын бу нөвү даһа чох јайылмагдадыр.²

Секаһ муғамынын халг арасында чох јайылан бир варианты да «Забул секаһ»дыр. Секаһын бу нөвү әввәлки ики вариантдан мүәјјән хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир.

Бир аз әввәл гејд етмишдик ки, Азәрбајчанда Секаһ муғамы-нын «Харич», «Орта», «Мирзә Һүсејн» вә башга нөвләри вардыр. Һәр белә Секаһ муғамынын әсасыны јухарыда көстәрилән дөрд вә ја беш шө'бә тәшкил едир. Әкәр беләдирсә, бәс нә үчүн Секаһ муғамы мүхтәлиф адлар дашыјыр? Даһа доғрусу, «Харич-Секаһ»ла «Орта секаһ» вә јахуд «Орта секаһ»ла «Мирзә Һүсејн Секаһ»ы арасында олан фәрг нәдән ибарәтдир?

Мусиги нәзәријјәсинә көрә, һәр һансы әсәр, мелодија вә јахуд маһны мүхтәлиф тонларда — учалыгларда чалыныб охуна биләр ки,

¹ Бах: «Забул дәсткаһы» (М. Мәнсуровун тарда ифасында Т. Гулијев тәрәфин-дән нога јазылмышдыр.) Бақы, Азәрнәшр, сәһ. 50—52.

² Бах: «Забул дәсткаһы» (М. Мәнсуровун тарда ифасында Т. Гулијев тәрәфин-дән нога јазылмышдыр.) Бақы, Азәрнәшр, сәһ. 15—32.

буна да тоналлыг дежилир. Һәр мелодијанын мүхтәлиф тоналлыгда чалыныб охунмасы илә онун авазы дәјишмәсә дә, характери мүәјјән гәдәр дәјишир вә бағышладығы тә'сир дә башга чүр олур.

Авропа мусигисиндә тоналлыглар мажор вә минор мәгамынын мајәси (1 пәрдәси) илә адланыр: мәсәлән, до мажор тоналлығы, сол мажор тоналлығы, ре минор тоналлығы вә с. Әжәр әсәр си мајәли минор мәгамында гуруларса, онун тоналлығы си минор олачагдыр вә с. Бу гәјда илә муғамларын һәрәси мүәјјән бир әсәр олдуғу үчүн онларын да мүхтәлиф тоналлыгларда чалыныб охунмасы тәләб едилир.

Тәдгигат көстәрир ки, Секаһ муғамы да учалыг е'тибары илә мүхтәлиф пәрдәләрдә чалыныб охунмагла өзүнүн тоналлыг системини јаратмышдыр. Секаһын ифа олундуғу бу вә ја башга пәрдәни, даһа доғрусу, онун тоналлығыны јадда сахламаг үчүн һәр тоналлыға халг өзү мүәјјән ад вермишдир. Мәсәлән, кичик октавадакы си мајәли секаһ мәгамында гурулан Секаһ муғамынын тоналлығы «Харич секаһ» ады дашыјыр. Биринчи октавадакы ми мајәли секаһ мәгамында гурулан Секаһ муғамы «Орта секаһ» адланыр. «Мирзә Һүсејн» секаһынын мајә учалығы биринчи октавадакы лја-дыр вә и. а.

Хүсусән сон заманлар Секаһ муғамы биринчи октавадакы сол мајәли секаһ мәгамы тоналлығында да чалыныб охунур.¹

Секаһ муғамынын мүхтәлиф тоналлыгларда ифа олунмасылә әлагәдар олараг белә бир суал мејдана чыха биләр: Секаһ муғамынын ифасы үчүн тарда һәр бири мајә ола билән бир сыра башга пәрдәләр олдуғу һалда, бәс нә үчүн о анчаг си, ми, лја вә сол секаһ тоналлыгларында ифа олунур?

Мәсәлә бурасындадыр ки, Секаһы тарда башга тоналлыгларда чалмаг олар: лакин бу, ифачы үчүн техники чәһәтдән мүәјјән чәтинлик төрәдә биләр. Секаһы башга тоналлыгда ифа едәндә тарын гурулушундан вә ханәндәнин сәс диапазонундан асылы олараг, муғамын бүтүн шө'бәләрини ардычыллығы илә көстәрмәк нисабәтән чәтин олур. Көрүнүр, Секаһ муғамынын си, ми, лја вә сол мајәләрилә чалынмасынын вә охунмасынын сәбәбләриндән бири дә бу имиш.

Секаһ муғамыны ифа етмәк үчүн тарда әлверишли тоналлыг јарадан бир пәрдә дә вардыр ки, о, биринчи октавадакы ре-дир. Бу тоналлыгда ифа олунан Секаһ нөвүнә халг арасында нәдәнсә «Јалхын секаһы» дежилир.

Беләликлә, Секаһ муғамы Азәрбајчанда беш тоналлыгда ифа олунур:

1. Кичик октавадакы си мајәли («Харич секаһ»).
 2. Биринчи октавадакы ми мајәли («Орта секаһ»)².
 3. Биринчи октавадакы лја мајәли («Мирзә Һүсејн секаһы»).
 4. Биринчи октавадакы ре мајәли («Јалхын секаһ»).
 5. Биринчи октавадакы сол мајәли («Ҡашым секаһы»).
- Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Јахын вә Орта Шәрг

¹ Мәрһум Һүсејнгулу Сарабски вә Азәрбајчан ССР әмәкдар артисти Ҡашым Кәләнтәрли вахтилә Секаһы даим сол тоналлығында ифа етдикләри үчүн халг арасында бу Секаһа «Һүсејнгулу секаһы» вә јахуд «Ҡашым секаһы» да дежилир.

² Ми сәси забул муғамы үчүн дә мајә пәрдәси һесаб едилир. Лакин бу һалда «ми» 1-чи дејил, кичик октаваја анд олур.

элкэлэринин һеч бириндә Секаһ муғамынын мүхтәлиф адларла бу гәдәр тоналлыгларда ифа едилдијинә тәсадүф олунмур.

Секаһ муғамынын Азәрбајчан халг мусигисиндә мүхтәлиф мајәләрлә чалыныб охунмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир; бу һал — Секаһын Азәрбајчан мусигисиндә бир сәчијјәви муғам кими инкишафынә нәтичәсиндә өзүнүн мөгам-тоналлыгыны јаратмасындан ирәли кәлир. Лакин бунлардан һәр бири гуру сәс сырасы шәклиндә олан гаммалар кими дејил, чанлы, емоционал чәһәтдән долгун олан мелодик мөгамлар—муғамлар кими мејдана чыхмышдыр. Бу факт Ү. Һачыбәјовун, «Секаһ»ы, Азәрбајчан халг мусигисинин әсас мөгамларындан бири һесаб етмәклә бир даһа һаглы олдуғуну тәсдиг едир.

Ајдындыр ки, мөгам-тоналлыг кими бир мәсәләнин мусигидә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һәр шејдән әввәл, буну нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ејни мусиги әсәринин мүхтәлиф тоналлыгда ифа олунмасы илә онун характери дәјишир вә бағышладығы тәсир башга чүр олур. Бу гајда илә Секаһ муғамы мүхтәлиф тоналлыгларда ифа едилдикдә һәрәсинин өзүнә көрә мөлаһәти олур. Муғаматы севәнләр вә она јахындан бәлдә оланлар јахшы билирләр ки, «Харич секаһ»дан вә «Мирзә Һүсејн секаһы»ндан алынған зөвг мүхтәлифдир.

Мусиги нәзәријјәсиндән мәлүмдур ки, мажор вә минор мөгамларынын тоналлыг јаратмасы кварта-квинта даирәсинә табе дир. Ејнилә бу гајданы биз секаһ мөгамынын јаратдығы тоналлыгларда да көрүрүк. Азәрбајчанда ишләнән секаһ нөвләринин мајә учалығы бир-биринә нисбәтән кварта интервалы тәшкил едир. Лакин фәрг ондадыр ки, бурада кварта даирәси он ики дәфә дејил, беш дәфә тәкрар едилир:

4 4 4 4 4

h- e- a- d- g

Мадам ки, Ү. Һачыбәјовун мүәјјән етдији секаһ мөгамы (әввәлдә јарым тон олан үч әләвә 1/2-1-1 тетраходун зәнчирвары бирләшмәси) «Харич», «Орта», «Мирзә Һүсејн» вә башга секаһ муғамларынын әсасыны тәшкил едир, демәли, һәр белә секаһ мөгамынын сәс сырасы ашағыдакы шәкилдә олачагдыр, Мис.. №56).

Белә дүшүнмәк олар ки, Азәрбајчанда ишләнән Секаһ муғамлары мајәләринин бир-биринә нисбәтән кварта интервалы тәшкил етмәси вә бунларын кварта даирәсинә табе олараг тоналлыг јаратмасы куја тәсадүфи бир шејдир.

Секаһ муғамынын си, ми, лја, ре вә сол мајәләри илә ифа олунмасы тарын гурулушу илә әлагәдар олмагла бәрабәр, ханәндәләрин сәс диапазонундан да асылдыр. Бу, һәгигәтән белә дир. Лакин бурада башга спесифик бир чәһәт дә вардыр.

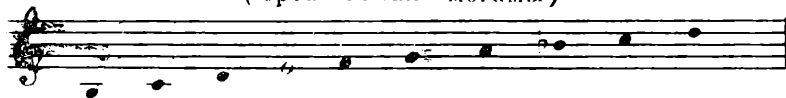
Мәлүмдур ки, Авропа мусигисиндә тоналлыг јаранмасынын кварта-квинта даирәсинә табе олмасы һәмин мусигинин темпәрасијялы гурулуша истинад едән сәс системиндән асылдыр. Фортепианонун бу күнкү конструкијада олмасы кварта-квинта даирәси үзрә тоналлыг јаранмасы үчүн әсас шәрт дир. Елә она көрә дир ки, мажор тоналлыглары квинта даирәсинин јухары вә јахуд ашағыја доғру һәрәкәтиндән, минор тоналлыглары исә кварта даирәсинин јухары вә јахуд ашағыја доғру һәрәкәтиндән әмәлә кәлир.

Си секаһ мәгамынын сәс сырасы
(«харич секаһ» мәгамы)

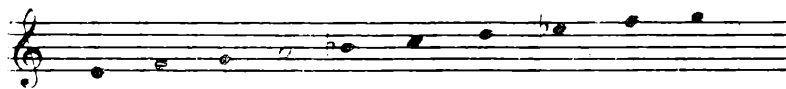
56



Ми секаһ мәгамынын сәс сырасы
(орта секаһ мәгамы)



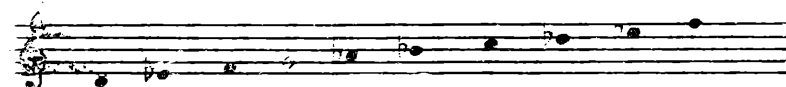
Лја секаһ мәгамынын сәс сырасы
(Мирзә һүсејн секаһ мәгамы)



Ре секаһ мәгамынын сәс сырасы



Сол секаһ мәгамынын сәс сырасы



Секаһ муғамынын «Харич», «Орта», «Мирзә һүсејн» вә с. адларда си, ми, лја, ре вә сол мајәләри илә халг арасында јајылмасы бу тоналлыгларын тар, каманча вә башга мусиги аләтләриндә чалынмасы онун охунмаг үчүн раһат вә әлверишли олмасы илә әлагәдардыр.

Тоналлыгын техники чәһәтдән раһат олуб-олмамасы тәкчә тара дејил, башга Авропа мусиги аләтләринә дә аиддир. Мәсәлән, скрипка мусиги аләтиндә мүәјјән бир әсәри сол бемол мажор тоналлыгында ифа етмәк, ону фа мажор вә ја да сол мажорда ифа етмәкдән нисбәтән чәтиндир.

Беләликлә, Секаһ муғамынын Азәрбајчанда си, ми, лја, ре вә сол мајәләрилә ифа едилмәси вә бу мајәләрин бир-биринә нисбәтән кварта интервалы тәшкил етмәси һеч дә тәсадүфи бир һал дејил, темперасијалы системә әсасланан халг мусигимизин тәбиәтиндән доған бир һалдыр. Мә'лум олдуғу кими, јухарыда көстәрилән Секаһ нөвләри Азәрбајчанда чох кениш јајылдығы һалда, башга Шәрг өлкәләриндә бу нөвләрә тәсадүф едилмир.

Азәрбајчан халг мусигисиндә муғам ифачылығы үчүн тоналлыг

јарадылмасы тәкчә Секаһ илә дејил, Раст муғамынын инкишафы илә дә әлагәдардыр.

Раст, Шур, Секаһ, Бајаты-Шираз вә с. муғамларла јанашы олараг, Маһур-Һинди, Орта Маһур, Бајаты- Гачар вә Дүкаһ кими муғамлар да Азәрбајчан халг мусигисиндә чох јайылан муғамлардандыр.

Бу муғамларын тәдгиг вә тәһлилиндән ајдын олур ки, бир чох чәһәтләринә көрә, бунлар Раст илә әлагәдар вә она ујғун олан муғамлардыр.

Раст, Маһур-Һинди, Орта-Маһур, Бајаты-Гачар вә Дүкаһ муғамлары өз форма вә мәзmunлары е'тибары илә бир-биринә охшар олдуғлары кими, онларын мәгам әсасы да ејнидир, јә'ни бу муғам шө'бәләринин истинад етдији пәрдәләр дә мәгамын сәс сырасында ејни вәзијјәтдә олур.

Бунун, доғрудан да, белә олдуғуну көстәрмәк үчүн һәмин муғамларын һәр бири үзәриндә гысача дајанараг онлары бир-бирилә мүгајисә едәк.

Әввәл Раст муғамындан башлајаг.¹

Үмуми гајдаја көрә, муғамлар дәсткаһ шәклиндә ифа олунаркән мүгәддимә илә башланыр. Мүгәддимә «дәрәмәд» вә «бәрдашт» шәклиндә олур. Әкәр муғам мүәјјән рәнклә башланырса онда бу башланғыч дәрәмәд, муғам эпизоду илә башланырса, она бәрдашт дејилир. Һәм дәрәмәд, һәм дә бәрдашт инструментал мусигидән ибарәт олуб, биринчиси (Дәрәмәд) динләјичиләри муғамын үмуми мәзmunу илә таныш едир, икинчиси (Бәрдашт) исә муғамы ифа етмәздән әввәл ханәндәјә тон верир.

Бәрдашт, адәтән, муғамын зилиндән башланыб, онун мајәсинә енмәклә тәшкил олунур. Мәсәлән, Раст муғамынын бәрдашты «Новрузи-рәвәндә» адланмасына бахмајараг, әсас е'тибары илә, «Әрзаг» шө'бәсиндән ибарәтдир. Бу шө'бә бир гәдәр ифа олундуғдан сонра Растын мајәсинә кечилир ки, бунун ардынча муғамын «Мајә» адланан әсас шө'бәси кәлир (Мис. № 57). а) бәнди Растын бәрдаштыны— мүгәддимәсини, б) бәнди исә Растын «Мајә» шө'бәсини көстәрир.

Бу мисаллар көстәрир ки, истәр мүгәддимә вә истәрсә дә «Мајә» шө'бәси ритмик чәһәтдән мүхтәлиф олса да, һәр ики мелодијанын һәрәкәт истигамәти вә хүсусән онларын каданслары бир-биринә чох ујғундур. Бурада башлыча фәрг онларын мүхтәлиф октава һәчминдә (мүхтәлиф рекистрдә) олмасындадыр. Јә'ни бәрдашта аид олан мелодија сол сәси мајә олмаг шәртилә биринчи октава һәчминдә, «Мајә» шө'бәсинә аид олан мелодија исә ондан бир октава ашағыда-кичик октава һәчминдә гурулмушдур ки, бу да бәрдашты «Мајә»дән фәргләндирир. Бу хүсусијјәт тәкчә «Раст»а дејил, башга муғамлара да аиддир.

Бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, Азәрбајчан халг мусигисиндә, хүсусән муғамларын форма чәһәтдән тәшкилиндә рекестрин мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Јә'ни бир мелодијанын бир октавадан башга октаваја көчүрүлмәси, һәмин мелодијанын характерини дәјишдији кими, шө'бә нөгтеји-нәзәриндән дә дәјишдирир вә беләликлә, форма јарадылмасында мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

¹ Мәнсур Мәнсуровун тарда ифасындан Т. Гулијевин нота јаздығы «Раст дәсткаһы»на бах.

The musical score on page 67 consists of ten staves. The top two staves are in treble clef with a key signature of one sharp (F#). The melody in the first staff includes several trills, indicated by 'tr' above the notes. The bottom eight staves are in bass clef with a key signature of one sharp (F#). The bass line is highly rhythmic, featuring many sixteenth and thirty-second notes, with some triplets and slurs. The notation is dense and characteristic of traditional Central Asian music.

Бир гэдэр јухарыда биз Раст илэ элагәдар олан бир нечә муғамын адыны чәкмишик. Истәр мәгам әсасына, истәр мелодияларын гурулушуна, истәрсә дә шө'бәләринин хусусијәтләринә көрә Раства ујғун кәлән муғамлардан бири Маһур-һиндидир.

Раст һаггында дедијимиз сөзләри ејнилә бу муғама да аид етмәк олар. Маһур-һиндинин дә бәрдашты, Раствда олдуғу кими, онун мајәсинин бир октава јухарыда ифа олунмасы илэ тәшкил олунур вә тәдричән ашағыја дүшәрәк, бир октава ашағыда онун «Мајә» шө'бәси гурулур.

Раства нисбәтән Маһур-һинди муғамында шө'бәләрин аз олмасына,

мусигинин мелодик вэ ритмик чәһәтдән мүүјјән дәрәчәдә фәргләнмәсинә бахмајараг, онларын һәр икисинин мәгам әсасы тамамилә ејнидир. Бу муғамлары фәргләндирән башлыча чәһәт онларын мүхтәлиф тоналлыгыда ифа олунмасыдыр.

Халг арасында Раст муғамы анчаг кичик октавадакы сол мајәсилә ифа олундуғу һалда, Маһур-һинди муғамы анчаг биринчи октавадакы до мајәли раст мәгамы тоналлыгында ифа олунур.

Буйларын һәр икиси аваз е'тибары илә бир-биринә охшар олдуғу һалда, тоналлыг е'тибары илә мүхтәлифдир. Лакин бурада бир фәрг дә вардыр ки, мүхтәлиф тоналлыгыда ифа олунаркән Секаһ муғамынын дашыдыгы адлар «Секаһ» сөзү илә бағлыдыр (Орта секаһ, Хариц секаһ вә с.). Раст муғамы исә мүхтәлиф тоналлыгыда ифа олундугда башга адлар алыр. Ејни муғам (Раст) сол мајәли тоналлыгыда Раст,

58



бунун башга бир варианты до мајәли тоналлыгыда Маһур-һинди адланыр. Лухарыдакы 58-чи мисалда Маһур-һинди муғамындан бир парча кәстәрилыр.

Раста јахын муғамлардан бири дә Орта маһурдур. Буну елә һәмин муғамын ады да кәстәрир.

Орта маһур да Маһур-һиндинин башга нөвүдүр. Бу муғам тарын орта рекестриндә ифа олундуғуна кәрә Орта маһур адланыр. Әкәр

Маһур-һинди до мајәли раст мәғамында гурулурса, Орта маһур ондан кварта јухары, јә'ни фа мајәли раст тоналлығында ифа олунур. Демәли, Маһур-һинди вә Орта маһур муғамларынын һәр икиси ошар муғамлар олдуғу һалда, мүхтәлиф учалығларда — тоналлығларда ифа олунмагла бир-бириндән фәрғләнир.

Күмраһ, парлаг, никбин характер дашыдығына вә эмоционал чәһәтдән долғун олдуғуна көрә бу муғам Раст вә Маһур-һинди муғамларындан фәрғләнир. Орта маһурун бир хусусијјәти дә ондан ибарәт-дир ки, ону ифа едәндә тарын бүтүн ачыг симләринә мизраб вурулур вә беләликлә, үмуми сәсләнмә зәнкинләшир. Буна көрә дә Орта маһур ејни заманда халг арасында тарда соло ифа олунан бир муғам кими мәшһурдур.

Раст «аиләсинә» дахил олан муғамлардан бири дә Бајаты-Гачардыр. Бу муғам халг арасында мүстәгил чалыныб охунмагла бәрәбәр, она бир шө'бә кими Дүкаһ дәсткаһында да тәсадүф олунур. Дүкаһ өзү Раст илә әлағәдар муғам олдуғу үчүн бунларын һәр икиси Раста јахындыр.

Бајаты-Гачар муғамы да раст мәғамына әсасланараг, си бемол раст тоналлығында ифа олунмагла башгаларындан фәрғләнир. Халг

59



мусигисиндә бу муғам мүстәгил һалда анчаг бир тоналлығда ифа олунур ки, о да си бемол раст тоналлығыдыр. Бајаты-Гачар муғамындан бир парча көстәрилир. (Мис. № 59).

Нәһәјәт, Раст «аиләсинә» дахил олан муғамлардан бири дә Дүкаһдыр.¹

Раст вә Дүкаһ муғамларынын лад әсасы ејни олмагла бәрәбәр, онларын мелодик гурулушунда вә формасында да бөјүк ујғунлуг

¹ Мәнсур Мәнсуровун тарда ифасындан З. Бағыровун нота јаздығы «Дүкаһ дәскаһы»на бах.

вардыр. Бунларын арасында башлыча фэрг јенэ дэ тоналлыг мұхтәлифлијидир, јә'ни Дүкаһ муғамы ми бемол мајәли раст мәғамы тоналлығында гурулмушдур.¹

Форма чәһәтиндән бунларын арасында олан фэргләрден бири одур ки, Раст дэскаһында мүгәддимэ «Новрузи-рәвәндэ» ады дашы-јан муғам епизодундан—Бәрдаштдан ибарәт олдуғу халда, Дүкаһын мүгәддимәси Дәрәмәд әвәзи рәнк илә башланыр.

Ашағыда Дүкаһ муғамындан бир парча көстәримир:

60



Бу парча өзүнүн мелодик вә ритмик әламәтләринә вә хусусән үмуми авазына көрә Раст муғамыны хатырладыр. Әкәр бу нот ми-салында каман ачарыны бас ачары илә вә үч бемолу бир дијез (фа дијез) илә әвәз етсәк, онун кичик октавадакы сол мајәли раст мәғамында гурулдуғуну даһа ајдын көрәрик ки, бу бир нөв Раст муғамынын «мајәји раст» шө'бәсинә бәрәбәр олур.

Беләликлә, Раст, Маһур-Һинди, Орта маһур, Бајаты-Гачар вә Дүкаһ ејни типли муғамлар олуб, тамамилә бир-биринин ејни олмаса да мүәјјән хусусијјәтләринә көрә охшар муғамлардыр.

Бу беш муғамы бир-биринә јахынлашдыран ән әсас чәһәт онларын ејни мәғамда гурулмасыдыр. Бу муғамларын һамысынын әсасыны елә бир мәғам тәшкил едир ки, һәмин мәғамын сәс сырасы 1-1-1/2 тонларла гурулан үч әсас тетрахордун зәнчирвары бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Кичик октавадакы сол мајәли белә бир муғамын сәс сырасы Раст муғамынын әсасыны тәшкил едир (Мис. № 61).

Сол раст мәғамы:

¹ Дүкаһ муғамы Азәрбајчан мусигисиндә мүстәгил дэсткаһ кими јер тутдуғуна бахмајараг, онун мајә һиссәси бир шө'бә кими шур дэсткаһында «Шур-шаһназ»-дан сонра ифа олунур. Бу халда о «Бајаты-түрк» адланыр.

61



Бу гәјда илә биринчи октавадакы до мајәли раст мәгамы Маһур-
тинди муғамынын (Мис. 62).

До раст мәгамы:

62



Фа мајәли раст мәгамынын сәс сырасы Орта маһурун
Фа раст мәгамы. (Мис. 63)

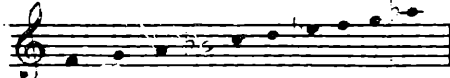
63



си бемол мајәли раст мәгамынын сәс сырасы Бајаты-Гачар муға-
мынын,

Си бемол раст мәгамы (Мис. № 64):

64



нәһәјәт, ми бемол мајәли раст мәгамы исә Дүкаһ муғамынын әсасы-
ны тәшкил едир.

Ми бемол раст мәгамы. (Мис. № 65):

65



Јухарыдакы мисалларда раст мәгамыны она көрә сол, до, фа, си бемол вә ми бемол мајәләрлә көстәрдик ки, һаггында данышдығымыз муғамлардан һәр бири јалныз бу тоналлыгларда ифа олунур.

Мәсәлән, тарчалана Раст муғамыны ифа етмәк лазым кәлдикдә о, һәммин муғамы анчаг сол раст тоналлыгында ифа едәчәкдир, чүнки бу муғам үчүн тарда башга тоналлыг јохдур. Бу гәјда илә Орта маһур фа раст, Бајаты-Гачар си бемол раст тоналлыгында вә с. ифа едилир.

Беләликлә, һәр муғамын тоналлыгы онун ады илә бағлыдыр, башга сөzlә десәк, бу беш муғамдан һәр биринин тоналлыгы онун адына көрә мүйјәнләшдирилir.

Һәр бир муғамын мелодијасы мұхтәлиф мусиги ифадәләриндән тәшкил олунараг, каданс дејилән сәчијјәви кичик мусиги ифадәләри илә бир-бириндән ајрылыр. Мусиги ифадәләринин битмәсинә («ајаг вермәсинә») каданс дејилир. Мелодијаны тәшкил едән ифадәләр өз авазына көрә мұхтәлиф олса да, онларын битмәси-кадансы мелодик вә ритмик чәһәтдән, демәк олар ки, һәр дәфә ејнилә тәкрар олунур. Һәр муғамын өзүнә көрә сәчијјәви каданс ифадәләри вардыр.

Ашағыдакы көстәрдијимиз мисаллар Раст муғамынын сәчијјәви кадансларыны ифадә едир. (Мис. № 66).

Бу каданс нөвләри Маһур-һинди, Орта маһур, Бајаты-Гачар вә Дүкаһ муғамларында да өзүнү бүрүзә вермәклә онларын бир-биринә јахын олдуғуну көстәрир.

Беләликлә, бу беш муғамын мүүјјән үнсүрләрә көрә бир-биринә јахын олуб, бир типли муғам групу јаратдығыны көрдүк.



Шүбһә јохдур ки, Дүкаһ вә Маһур муғамлары башга Шәрг өлкәләриндә дә вардыр. Лакин бу муғамларын һазырда ифа едилдији кими нота јазылмыш нүсхәси элимиздә олмадығына көрә онларын һаггында конкрет бир фикир сөјләмәк мүмкүн дејилдир. Азәрбајчан мусигисиндә кениш јајылан Маһур-һинди, Орта-маһур, Дүкаһ вә Бајаты-Гачар муғамлары һаггында исә белә бир фикир сөјләмәк олар ки, бунларын һамысы ән гәдим муғамлардан олан Растын бир әсас муғам кими Азәрбајчан халг мусигисиндә инкишаф едәрәк јаратдығы вариантлардан вә онларын ифа едилдији тоналлыглардан ибарәтдир. Лакин бу тоналлыглар мүүјјән сәс сырасы шәклиндә гуру мәгамдан дејил, һәр бири чанлы, емоционал чәһәтдән долғун олан муғамлардан ибарәтдир. Бир сөзлә, бунлар Маһур-һинди, Орта-маһур, Бајаты-Гачар вә Дүкаһ шәклиндә елә муғамлардан ибарәтдир ки, онларын әсасыны тәшкил едән мәгамларын—ладларын һамысында пәрдәләрин функционал чәһәтдән дашыдығы вәзифәләр, хүсусән шөбәләрә аид олан истинад пәрдәләр дә ејнидир.

Секаһда олдуғу кими, Раст муғамынын да вариантлар үчүн тоналлыг јаратмасы кварта даирәсинә табе олмагла ејни принципә әсаслаһныр.

Мәсәлән, Раст муғамы сол, Маһур-һинди до, Орта-маһур фа, Бајаты-Гачар муғамы си бемол; Дүкаһ муғамы исә ми бемол мајәли раст муғамында гурулур.

Секаһ муғамы үчүн ејни адлы мәгамын тоналлыг јаратмасы кими, бурада да кварта даирәси беш дәфә тәкрар олунур:

4 4 4 4

g—c¹—f¹—b¹—es¹

Секаһ вә Раст муғамларынын мүхтәлиф адларла тоналлыг жаратмасы белә бир суалын мејдана чыхмасына сәбәб ола биләр: бәс нә үчүн Раст муғамында кварта даирәси сол мајәли Растдан, Секаһ муғамында исә си мајәли Секаһдан башланыр?

Растын тоналлыг жаратмасында кварта даирәси она көрә сол мајәли Растдан башланыр ки, Раст муғамынын ибтидаи нөвү һәлә гәдим заманлардан бу тоналлыгда олмушдур.

Бу һагда Ү. һачыбәјов белә јазыр: «Раст мөгамы јалныз өз адыны вә сәс сырасыны дејил, һәтта өз мајә (тоника) учалығыны да зәманәмизә гәдәр мұһафизә етмишдир. Бүтүн Јахын Шәрг халгларында Раст мөгамынын гурулушу вә мајә учалығы ејнидир. Бу мајә кичик октавадакы сол сәсиндән ибарәтдир»¹. Кварта даирәсиндән башланан си мајәли секаһ да, бизим фикримизчә, һәлә гәдим заманларда си мајәсиндән чалыныб охунараг, Секаһ муғамынын ибтидаи шәклиндән ибарәт олмушдур. Шәрг мусигисинә аид олан мәнбәләрдән истифадә етмәклә А. Әливердибәјов «Раст»ын мајә учалығынын сол вә Секаһынкынын си олдуғуну көстәрән белә бир чәдвәл әлдә етмишдир.²

Муғамларын ады	Мајә учалығы	Муғамларын ады	Мајә учалығы
«Јекаһ»	ре	«Күрди»	си бөмол
«Пәшасар»	ре дијез	«Секаһ»	си
«Пәс бајаты»	ми бөмол	«Бусәлик»	си дијез
«Әширан»	ми	«Чаһаркаһ»	до
«Әчәм Әширан»	вәст пәрдә	«Ғичаз»	до дијез
«Әраг»	фа	«Үззал»	вәст пәрдә
«Рәһави»	фа дијез	«Сәба»	ре бөмол
«Бүзүрк»	сол бөмол	«Нәва»	ре
«Раст»	сол	«Һасар»	ре дијез
«Зәнкулә»	сол дијез	«Бајаты»	ми бөмол
«Дукаһ»	лја	«Һүсејни»	ми
«Нәһавәнд»	лја дијез	«— Әчәм»	ми дијез
			фа

Секаһ муғамынын һәлә гәдим заманлардакы ибтидаи вариантынын си мајәли олмасыны биз бир дә онун дашыдығы адын мәнәсында көрә билирик. Секаһ— «үчүнчү дајаначаг» демәкдир.

«Секаһ»ын мөгам әсасыны тәшкил едән $\frac{1}{2}$ -1-1 формулалы тетра-хорда әсас тетрахордун (1-1-1/2 гурулушлу) III пәрдәсиндән әмәлә кәлир. Мәсәлән, сол мајәли раст мөгамында сол-лја — си-до орта тетрахорду тәшкил етдији һалда, онун III пәрдәсиндән әмәлә кәлән си- до- ре- ми-дә си мајәли секаһ мөгамынын орта тетрахордуну тәшкил едир.

¹ Ү. һачыбәјов. «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары». Бақы ЕА-нын нәшријаты, 1950, сәһ. 13.

² А. Әливердибәјов. «Мусиги тарихи», әлјазмасы. Азәрбајчан ССР ЕА Ме'марлыг вә Ивчәсәнәт Институтунун архиви, говлуг № 71, сәһ. 253.

Секаһ муғамынын ибтидаи вариантынын си мајесиндә олмасыны көстөрмәк үчүн биз ону Раст муғамынын әсасыны тәшкил едән раст мәғамы илә әлагәландиририк. Бунун сәбәби одур ки, көрүнүр, Раст вахтилә ән әсас муғамлардан бири олмушдур.

Мусигичиләрин бу мәғамда кәзишмәклә мелодијаны Растын һансы пәрдәсиндә битирмәләриндән (ајағ вермәк) асылы оларағ муғам өз адыны дәјишмишдир. Мәсәлән, Раст муғамында кәзишәрәк, онун мајесиндән сонра кәлән пәрдәдә дајанмагла муғам Дүкаһ (јә'ни икинчи дајанма) адланмыш, Раст мајесиндән һесаб етмәк шәртилә III пәрдәдә дајанмагла Секаһ, IV пәрдәдә дајанмагла Чаһаркаһ адланмышдыр.¹

Фикримизи даһа да ајдынлашдырмағ үчүн Раст, Дүкаһ, вә Секаһ муғамларынын (мајә һесабы илә) I, II вә III пәрдәләрдә дајанмаларыны мүәјјән дәрәчәдә гәдим Авропа мәғамлары илә мүгајисә етмәк олар. Мәсәлән, мажор мәғамында II пәрдәдән онун тәқрарына гәдәр олан сәс сырасындан «дәрик мәғам», III пәрдәдән «фирикиһ мәғам», IV пәрдәдән «лидик мәғам» вә с. алындығы кими, сол мајәли раст мәғамынын II пәрдәсиндән Дүкаһ вә III пәрдәсиндән Секаһ алыныр. Буну ашығыдакы мисаллар даһа ајдын көстәрә биләр (Мис. № 67, 67^a).

67

RAST (JEKAH)

SHUR (DYKAH)

SEKAH

CHAHARKAH

67^a)

сол раст мәғамы

лја шур мәғамы

си секаһ мәғамы

¹ Елә она көрә дә гәдим заманларда мусигишүнаслар Расты «улуғ көк» адландырағ муғамларын «анасы» һесаб етмишләр.

Бу мисаллардан ајдын олдуғу кими, раст мөгамынын орта тетра- хордуну тәшкил едән һәр бир пәрдә мүхтәлиф муғамлар вә онла- рын әсасландығы мөгамлар үчүн мајә һесаб олунар (I пәрдә Раст, III пәрдә исә Секаһ үчүн). Бу пәрдәләр Раст вә Секаһ үчүн мајә ол- магла бунларын һәр бириндән гурулан тетрахорд да ејни адлы мөгамын әсасыны тәшкил едир. Растын II пәрдәсиндән әмәлә кәлән мөгам, Растын сәс сырасында тутдуғу вәзијјәтә кәрә Дүкаһ олмасы- на бахмајараг, Ү. һачыбәјовун мөгам нәзәријјәсинә кәрә «Шур» ад- ланыр.

Еһтимал ки, индики Шур муғамы мөјјән дөврләрдә Дүкаһ ады- ны дашымышдыр. Бизә мәлум олан мәнбәләр әсасында «Шур» сөзү- нүн бир мусиги термини кими XVI әсрдән сонрақы дөврләрә аид олу- нуғуну күман етмәк мүмкүндүр. Шур адлы муғамма биз XVI әсрә вә ондан сонрақы дөврләрә аид мәнбәләрдә тәсадүф едирик (Фүзули- нин әсәрләриндә).

Беләликлә, мәлум олур ки, сол мајәли раст мөгамында онун орта тетрахордуну тәшкил едән пәрдәләрдән һәр бири (I пәрдә Растын өзү үчүн, III пәрдә Секаһ, IV пәрдә исә Чаһаркаһ үчүн) мајә олараг индијә гәдәр ејнилә галмышдыр. һазырда халг мусигисиндә Раст му- ғамы анчаг сол мајәсилә, Чаһаркаһ до, Секаһ исә башга мајәләрлә бирликдә, си мајәси илә дә чалыныб охунмагдадыр.

Һәлә гәдим заманлардан индијә гәдәр бу муғамларын өз мајә учалығыны сахламасына бахмајараг, онлар өз формасыны вә мәзму- нуну дәјишмәјә билмәзди. Шүбһә јохдур ки, заман кечдикчә бунлар мүхтәлиф тәбәддүлата уғрамышдыр вә бу инкишаф инди дә давам ет- мәкдәдир.

Секаһ муғамынын мүхтәлиф нөвләри ичәрисиндә ми мајәли Орта- секаһ вә Забул-секаһы башгаларына нисбәтән даһа чох ифа олунар, чүнки Секаһы бу тонда охумаг ханәндәләр үчүн даһа раһатдыр. Дикәр тәрәфдән, бу муғам тарын елә бир тесситурасында гурулмуш- дур ки, бу һалда Секаһ муғамынын бүтүн шө'бә вә кушәләрини кәс- тәрмәк мүмкүн олур. Һалбуки, си мајәли Харич секаһда белә бир имкан јохдур. Ола билсин ки, елә бу сәбәбә кәрә, си мајәли Секаһа «Харич секаһ» ады верилмишдир. Бу терминдә харич сөзү ујғун кәлмәјән, башгаларына нисбәтән (тоналлыг чәһәтдән) әлверишли ол- мајән мә'насында ишләнир.

Си мајәли Харич секаһын бу хүсусијјәти онун гәдим бир Секаһ нөвү олдуғуну кәстәрир. Раст мөгамынын орта тетрахордундақы IV пәрдәнин инди дә Чаһаркаһ муғамы үчүн мајә тәшкил етмәсинә бах- мајараг, раст вә чаһаркаһ мөгамларынын тетрахордлары арасында гурулуш е'тибары илә мөјјән дәјишиклик әмәлә кәлмишдир.

Јухарыда кәстәрдик ки, Маһур-һинди, Орта-маһур, Бајаты-Ғачар вә Дүкаһ кими муғамлар Растын варианты олуб, һәр бири өзүнә мәхсус тоналлыга маликдир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, һәмин муғамларын һамысы ејни олуб, анчаг мајә учалығы илә бир-бирин- дән фәргләнир.

Мөгам әсасларынын вә хүсусән кадансларынын мелодик вә рит- мик чәһәтдән ујғун олмасына бахмајараг, бу муғамлар форма вә мәзмун чәһәтиндән бу вә ја башга дәрәчәдә бир-бириндән фәргләнир.

Мәсәлән, Раст вә Дүкаһ муғамларыны мұгајисә етмәк мәгсәдилә

ашағыдакы ики чөдвөлө бахаг. Эввөлчө сол мајели Раст муғамынын шө'бэлери вэ һэр шө'бөнин истинад пэрдэлэрини көстэрэн чөдвөлө нэзэр салаг:

Шө'бэлэрин ады	Шө'бэлэрин истинад етдији пэрдэлэр
<ol style="list-style-type: none"> 1. «Новрузи-рэвэндэ» (бэрдашт—мүгөд-димэ) 2. «Мајеји—раст» 3. «Үшшаг» 4. «Һүсејни» 5. «Вилајэти» 6. «Хочэстэ» 7. «Хавэран» 8. «Эраг» 9. Пэнчкаһ» 10. «Рак» 11. «Хавэран» 12. «Әмири» 13. «Мәсиһи» 	<p>биринчи октава сол</p> <p>кичик октава сол</p> <p>« — » —си</p> <p>биринчи октава до</p> <p>биринчи октава ре</p> <p>биринчи октава ре</p> <p>биринчи октава ре</p> <p>биринчи октава сол</p> <p>биринчи октава си</p> <p>биринчи октава сол</p> <p>биринчи октава ре</p> <p>биринчи октава ре</p> <p>кичик октава сол</p>

Муғажисэ үчүн ми бемол мајели Дүкаһ муғамынын шө'бэлэрини вэ һэр шө'бөнин истинад пэрдэлэрини көстэрэн чөдвөли веририк.

Раст муғамына аид биринчи чөдвөлдэн мә'лум олур ки, бу муғамда 13 шө'бэ олмасына бахмајараг онлардан бир нечэси эсасландығы мөгамын ејни пэрдэси илә идарэ олунур. Мәсэлэн, эввөлки үч шө'бэ мелодик чәһэтдэн мүхтәлиф олса да, бунларын һамысы мајәјэ истинад едир.

Шө'бэлэрин ады	Шө'бэлэрин истинад етдији пэрдэлэр
<ol style="list-style-type: none"> 1. «Рәнк» (6/8 олчүдә-дәрамәд) 2. «Мајеји-дүкаһ» 3. «Кушәји-Бајаты-Гачар» 4. «Рүһул әрваһ» 5. «Мавэрәннәһр» 6. «Һүсејни» 7. «Шикестеји-фарс» 8. «Дилрүба» 9. «Зәнки-шүтр» 10. «Рак» вэ «Дүкаһ». 	<p>биринчи октава ми бемол</p> <p>биринчи октава ми бемол</p> <p>биринчи октава ми бемол</p> <p>биринчи октава до</p> <p>биринчи октава ми бемол</p> <p>биринчи октава лја бемол</p> <p>биринчи октава си бемол</p> <p>биринчи октава си бемол</p> <p>икинчи октава ми бемол</p> <p>биринчи октава ми бемол</p>

«Һүсејни» шө'бәси мајөнин үст квартасы олан бир пэрдәјэ истинад етмәклә о бириләриндән фэргләнир. Бундан сонра кәлән «Вилајэти», «Хочэстэ» вэ «Хавэран» шө'бэлэринин һэр үчү мајөнин квинтасы (мөгамын VIII пэрдәси) илә идарэ олунараг, онларда бит-мәклә башгаларындан фэргләнир.

«Эраг», «Пэнчкаһ» вэ «Рак» шө'бэлери исэ биринчи үч шө'бөнин варианты кими зилдә, јә'ни бир октава јухарыда ифа олунур. Бу үч шө'бә, демәк олар ки, Раст муғамынын ән јүксәк инкишаф нөгтәси,

кулминасијасыдыр ки, бундан сонра јенә тәдричән ашағы-муғамын «Мајә» шө'бәсинә енмәк лазым кәлир.

«Әраг» шө'бәсиндән Растын мајәсинә дүшмәк «Хавәран» «Әмири» вә «Мәсиһи» адлы шө'бәләр васитәсилә мүмкүн олур ки, бу чүр енмә «гәраји» адланыр.

Раст мәгамынын һансы пәрдәсинин бу муғамын һансы шө'бәсинә аид олдуғуну ашағыдакы схемдән даһа ајдын көрмәк олар.

Шө'бәләрә аид олан пәрдәләрин һәр бирини шө'бәнин мелодијасы үчүн бир нөв мајә кими һесаб етсәк, онда ашағыдакы схемдә Раст муғамынын дахили тоналлыг планынын нәдән ибарәт олдуғу ашқара чыхар (Мисал № 68).

68

Гәраји
Хавәран
Әмири
Мәсиһи
Мајәји-раст
Рак
Пәнчқаһ
Әраг
Хавәран
Вилдәси
Хочәстә
Ушшаг
Мајәји-раст

Дүкаһ муғамынын шө'бәләрини көстәрән икинчи чәдвәли бунунла муғажисә етдикдә һәр икисинин ујғун вә фәргләнән чәһәтләри ајдын олур. Мәсәлән, Дүкаһ муғамында олан «Һүсәјни» вә «Әраг» шө'бәләри нәинки өз адларына көрә ујғун кәлир, һәтта бу шө'бәләрин мелодијалары да ејни олур; һабелә онларын истинад етдији пәрдәләр дә Раст вә Дүкаһ муғамларындакы ејни пәрдәләрдән ибарәтдир. Лакин Растдан фәргли олараг Дүкаһ муғамында «Руһул-әрваһ» адлы башга бир шө'бә дә вардыр ки, һәмнин шө'бәнин мелодијасы мәгамын II пәрдәсинә истинад едир вә о шө'бә үчүн бир нөв мајә ролуну ојнајыр.

Растда олдуғу кими, Дүкаһ муғамы шө'бәләринин вә һансы пәрдәләрә идарә едилдијини ашағыдакы схемдә көстәрәк:

Әкәр бу шө'бәләри сәчијјәләндирән пәрдәләрин һәр бирини онларын мелодијасы үчүн бир мајә һасаб етсәк, о заман ашағыдакы схемдә Дүкаһ муғамынын да дахили тоналлыг планы белә бир шәкил алар (Мис. № 69).

69

Руһул-әрваһ
Мајәји дүкаһ
Бәрдашт
Күшеји бајаты гачар
Һүсәјни
Шикәстејни фарс
Дилруба
Әраг
Зәнки шүтр
Рак вә Дүкаһ

Раст вә Дүкаһ муғамларына аид һәмнин схемләрин мүгајисәсиндән мә'лум олур ки, һәр ики муғамда шө'бәләрин сајы нә гәдәр олурса олсун, бу муғамлар јенә дә әсас е'тибары илә, мәгамын ејни пәрделәри илә, јә'ни мајәси, мајәнин үст квартасы, үст квинтасы вә октава зили илә идарә едилир.

Лакин Дүкаһда «Руһул-әрваһ» адлы башга бир шө'бәјә дә раст кәлирик ки, бу да мәгамын II пәрдәси илә идарә олунараг о шө'бәнин мелодијасы үчүн мајә әһәмијјәтинә малик олур.

Растан фәргли олараг Дүкаһда белә бир јени шө'бәнин әмәлә кәлмәси Дүкаһы, Растын инкишаф етмиш бир вариантына чевирир.

Шүбһә јохдур ки, Растын вариантлары һесаб етдијимиз Маһур-һинди, Орта-маһур вә Бајаты-Гачар кими муғамлары да мүкәммәл тәһлил етмиш олсаг, онларда да мүәјјән фәргләрә раст кәлә биләрик.

Муғамларын халг арасында јажылмагла даим инкишаф етмәсини биз Раст муғамынын мүасир ханәдәләримиз тәрәфиндән ифа едилмәсиндә дә көрә биләрик. Мәсәлән, «Вилајәти» Растын кичик шө'бәләриндән бири олдуғу һалда, мүасир ханәндәләр охујаркән бир чох һалларда ону тамамилә мүстәгил олан «Шаһназ» муғамы илә әвәз едирләр. Шаһназ вә онун бир шө'бәси олан «Күрдү» елә муғам парчаларыдыр ки, онлар һәм мәгам, һәм дә мелодик чәһәтдән «Шур» муғамы илә јахындан әлагәдардыр.

Шур илә әлагәдар олан «Шаһназ» муғамынын Раст муғамы тәркибинә дахил едилмәси ону зәнкинләшдирәрәк, кениш формалы вә долғун мезмунлу муғам һалына салыр.

Муғамларын инкишафы илә әлагәдар олараг, онларын әсасландығы мәгамларда да мүәјјән дәјишиклик әмәлә кәлир, пәрделәрин бә'зиләри артырылмыш вә әксилдилмиш олур, алтерасијадан кениш истифадә едилир.

Секаһ мәгамында III пәрдәнин артырылмыш һалда, Шурда исә V пәрдәнин әксилдилмиш һалда өзүнү көстәрмәси ејни адлы муғамларын сәчијјәви интонасијасы илә әлагәдардыр. Ашағыдакы мисалда буну ајдын көрмәк олар:

70



Муғам жанрынын Азәрбајчанда инкишаф етмәси бир нечә јени муғамын мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Азәрбајчан халг мусигисиндә кениш јажылан Забул секаһ бунлардан биридир.

Забул вә секаһ муғамлары гәдим заманларда мүстәгил ифа олундуғу һалда, сонралар бу муғамлар бирләшиб ваһид бир муғам кими дә ифа олунмаға башламышдыр. Мәгам әсаслары мүхтәлиф олан бу ики муғамын бирләшәрәк јени бир муғам кими мејдана

чыхмасы, шүбһәсиз, муғам жанрынын инкишафы илә әлагәдардыр. Азәрбајчандан башга һеч бир Шәрг халгларынын муғамлары ичәри-синдә вә һәм дә Шәрг мусигисинә аид һеч бир трактатда Секаһ забул кими муғам адына тәсадүф олунмур.

Азәрбајчан профессионал мусигисиндә симфоник муғам кими јени бир жанрын әмәлә кәлмәси тәсадүфи олмајыб, бу садәчә олараг муғамларын Азәрбајчан халг мусигисиндә инкишафы илә әлагәдардыр.

Маһур-һинди вә Орта маһур кими муғамларын, Растын вариантлары олмасы фикрини Азәрбајчан халг мусигисинин бөјүк устадларындан бири, мәшһур ханәндә Чаббар Гарјағдыоғлунун гејдләри дә тәсдиг едир. Чаббар Гарјағдыоғлу өз хатирәләриндә јазыр: «Маһур-һинди муғамыны тәхминән XIX әсрин икинчи јарысында Садыгчан (Садыг Әсәд оғлу) алчаг сәсли ханәндәләр үчүн јаратды»¹.

Мүхтәлиф муғамлар вә онларын тәснифләриндә охунан гәзәлләр һаггында данышаркән Чаббар Гарјағдыоғлу гејд едир ки, «Раст муғамында вә онун тәснифләриндә охунан гәзәлләри кәстәрмәдијимин сәбәби одур ки, Маһур һаггында данышаркән онда охунан гәзәлләри лазыми гәдәр кәстәрмишәм, јә'ни Маһур муғамы вә онун тәснифләриндә охунан гәзәлләр ејнилә дә Растда охунур. Бунула ону демәк истәирәм ки, Маһур вә Раст муғамлары икисә дә бир шејдир»².

XIX әср Азәрбајчан мусигишүнасларындан Мир Мөһсүн Нәвваб да өзүнүн «Вүзуһил Әргам» адлы әсәриндә Дүкаһ вә Бајаты-Гачар муғамлары һаггында данышаркән онлары әсас муғамлардан һесаб етмәмишдир.³

Маһур-һинди, Орта-маһур, Бајаты-Гачар вә Дүкаһ муғамларынын Раста чох ујғун олуб, онун вариантларындан ибарәт олдуғуну тәсдиг едә биләчәк фактлардан бири дә одур ки, Ү. Һачыбәјов «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары» китабында истәр әсас вә истәрсә дә әлавә мөғамлар ичәрисиндә булардан һеч биринин ады илә бағлы олан ладын — мөғамын адыны чәкмәмишдир, чүнки адларыны чәкдијимиз муғамлар Ү. Һачыбәјов тәрәфиндән мүәјјән едилән раст, шур, секаһ, чаһаркаһ, бајаты-шираз, шүштәр вә һүмајун кими једди әсас мөғамдан биринә, даһа доғрусу, раста әсасланыр.

Ү. Һачыбәјов јазыр: «Мусигишүнасларын дедијинә көрә, мусиги мәдәнијјәтинин мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә олмасы илә бир-бириндән фәргләнән бир чох халгларда, мәсәлән, мисирлиләрдә, чинлиләрдә, һиндлиләрдә, әрәбләрдә вә јуанларда ладларын үмуми сајы (мусигијә аид һесаб системиндән асылы олмајараг) 84-дүр.

Једди әсас Азәрбајчан мөғамынын 12 пәрдәдән хромастик мөғамын һәр бир тонунда гурулмасы да 84 рәгәмини әмәлә кәтирир»⁴.

Ү. Һачыбәјовун бу кәстәриши илә әлагәдар олараг дејә биләрик ки, бу 7 мөғамдан һәр биринин 12 пәрдәдән гурула билмәсинә бахма-

¹ Чаббар Гарјағдыоғлу. «Азәрбајчан халг мусигиси һаггында» (әлјазмалары) Азәрбајчан ССР ЕА Ме'марлыг вә Инчәсэнәт Институтунун архиви, говлуг № 167.

² Јенә орада.

³ Мир Мөһсүн Нәвваб. «Вүзуһил Әргам», Бақы, 1913, сәһ. 13.

⁴ Ү. Һачыбәјов, «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары», Бақы, 1950, ЕА-нын нәшријјаты, сәһ. 13.

жараг, Азербайжан халг мусигисиндә онлардан һәләлик анчаг икисинә—раст вә секаһа тәсадүф олунур ки, бунлардан һәр бири мүхтәлиф адлар дашыжан муғам шәклиндә өзүнүн 5 мәгам тоналлығыны жаратмышдыр.

Беләликлә, муғам сәнәтинә—муғамлара һеч вахт өз һәјатилијини итирән, гуру вә чансыз схемләр кими бахмаг дүзкүн олмаз. Онларын әсасыны тәшкил едән бүтүн норма вә ән'әнәләр дә узун мүддәт әрзиндә бу жанрын кечирдији инкишаф просесләринин нәтичәсидир. Бурада бир чох халг мусигичиләри нәслинин әсрләр боју әлдә етдији мусиги тәчрүбәләри үмумиләшмиш шәкилдә өзүнү кәстәрмәкдәдир.

Муғамларын шифаһи һалда јајылараг нәсилдән-нәслә кечмәсинин өзү онларын даим дәјишилмәкдә, инкишаф етмәкдә олдуғуну кәстәрән фактдыр.

Муғам сәнәти илә даһа чох вә јахындан мәшғул олан ханәндә вә сазәндәләр исә халг арасындан чыхан сәнәткарлар олдуғу үчүн даим бу муғамлары халг мусигисинин бүтүн жанрларына хас олан үнсүрләрлә зәнкинләшдирмиш вә онлары халгын зөвгүнә ујғун бир шәкилдә чанландырмышдыр. Нәһајәт, муғамларын халг арасында кениш јајылмасы, бу мусиги нөвүнә халгын бөјүк һүсн-рәғбәт бәсләмәси онларын бәдин чәһәтдән инкишаф едә билән һәјати мусиги нүмунәләри олдуғуну бир даһа кәстәрир.

Муғам мелодиясыны башга мусиги жанрлары мелодиясындан фәргләндирән хүсусијјәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, онун метро-ритмик вурғулары башга мусиги нөвләриндәки кими дөври дејилдир.

Муғамларын ифасында белә бир принцип вардыр ки, орада мелодик һәрәкәт әсас етибары илә ашағыдан јухарыја (пәсдән зилә) доғру олур, јә'ни муғамын сонра кәлән һәр бир шө'бәси әввәлкинә нисбәтән зил тонда гурулур. Бу принцип әсасында шө'бәләр ардычыллашыр вә мүјјән зирвәјә чатдырылдыгдан сонра јенә дә тәдричән ашағы ендирилир.

Әкәр мүјјән бир муғамын дәсткаһ шәклиндә ифасына диггәт јетирсәк, онун әсас мусиги материалынын биринчи үч вә јахуд дөрд шө'бәдән тәшкил олундуғуну көрәрик. Мәсәлән, «Раст» дәсткаһында (әкәр Дәрәмәд вә бәрдашт кими мүгәддимәләри нәзәрә алмасаг) муғамын «Мајәји-раст», «Һүсәјни», «Вилајәти» вә «Шикәстеји-фарс» шө'бәләриндән ибарәт олан бу һиссәси форма етибары илә бизә бир нөв «експозисијаны» хатырладыр. Бундан сонра кәлән шө'бәләр адларына көрә мүхтәлиф олсалар да, тематик мусиги материалы нөгтеји-нәзәриндән јенә вә әввәлки мусиги материалынын бир гәдәр дәјишилмиш вә ихтисар олунмуш шәкилдә бир октава јухарыда өзүнү кәстәрмәсиндән ибарәт олур. (Мәсәлән, Раст муғамында «Әраг», «Пәнчкаһ», «Хавәран» шө'бәләри). Муғамын бу һиссәси исә мүјјән хүсусијјәтләринә көрә бизә бир нөв «репризаны» хатырладыр. Беләликлә, муғам формасынын дахили гурулушунда симфонизм үнсүрү олдуғу ашкара чыхарылыр.

Муғамлар гурулуш вә форма етибары илә мүхтәлиф олдуғу кими, естетик чәһәтдән дә мүхтәлиф характерлидир. Бурада инсан психолокијасынын инчәликләри, онун ән дәрин вә нәчиб һиссләри өз әксини тапа билир. Вокал-инструментал муғамлар тематик чәһәтдән

лирика (севки лирикасы, шән лирика), фэлсәфи, ичтимаи мазмуна малик олуp. Муғамларын мэтнини эсас е'тибары илэ классик гезэл формаларында жазылан ше'рлэр тәшкил едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, маһнылардан фәргли олараг, вокал-инструментал муғамларда мэтн даими олмур. Бу вә ја башга муғамдан, јахуд ону ифа едән ханәндәдән асылы олараг ејни муғамда мүхтәлиф гезәлләр охуна билир. Лакин бурада эсас мәсәлэ ондан ибарәтдир ки, охумаг үчүн нәзәрдә тутулан гезәлләр өз мазмунуна көрә о муғамын үмуми характеринә ујғун олмалыдыр. Бунун нәтичәсиндә ифа заманы мусиги илэ сөз арасында мүәјјән бир вәһдәт јараныр. Бурадан белә мә'лум олуp ки, ејни гезәли бүтүн муғамларда охумаг олмаз, мәсәлән, Раst муғамында охунан гезәлләр һүмајун муғамына ујғун кәлмәз вә әксинә. Бунунла бәрабәр белә бир чәһәт дә вардыр ки, Раst, Маһур-һинди, Орта-маһур вә с. кими муғамлар бир чох хүсусијјәтләринә көрә бир-биринә јахын олдуғу үчүн ејни гезәли бунларын һамысында охумаг олар. Үмумијјәтлә, бу вә ја башга муғамна мүнәсиб гезәл сечмәјин, јахуд да мүәјјән гезәли онун мазмунуна ујғун бир муғамда охумағын әһәмијјәти бөјүкдүр вә буна хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Муғам сәнәтинин Азәрбајчан бәстәкарларынын јарадычылығына бөјүк тәсири олмушдур. Бөјүк бәстәкарымыз Ү. Һачыбәјов муғамларын Азәрбајчан халгы тәрәфиндән чох севилдијини нәзәрә алараг, өзүнүн илк операсы «Лејли вә Мәчнун»да муғамлардан олдуғу кими истифадә етмишдир. Бу иш Ү. Һачыбәјовун вә М. Магомајевин ингилаба гәдәрки бир сыра башга әсәрләриндә дә давам етдирилмишдир, јәни онлар јери кәлдикчә өз јарадычылығында бу вә ја дикәр мүнәсибәтлә муғамлардан истифадә етмишләр.

Мараглыдыр ки, бәстәкар М. Магомајев тәкчә өз опера әсәрләриндәки гәһраманларын аријаларында дејил, онун речитатив эпизодларында да муғамлардан истифадә етмишдир. Мәсәлән, «Шаһ Исмајыл» операсынын 2-чи пәрдәсиндәки речитативли диалог Раst муғамында гурулмушдур (1930-чу ил редаксиясына эсасән). Муғамлардан башга әсәрләрдә дә истифадә едилмишдир.¹

Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин даһа да инкишафында, професионал бәстәкарларымызын јарадычылығында муғамларын әһәмијјәтиндән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, сонралар муғамлардан онларын ејнилә дејил, јалныз үмумиләшдирилмиш образлар шәклиндә сәчијјәви чәһәтләри сахламаг јолу илэ истифадә едилмишдир.

Бу новаторлуғ јолунун эсасыны илк дәфә Ү. Һачыбәјов халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јаздығы «Шур» вә «Чаһаркаһ» фантазијалары илэ гојмушдур. Бу әсәрләрдә Ү. Һачыбәјов муғам интонасиясындан өзүнә мәхсус орижинал тәрздә истифадә едәрәк, јени мелодијалар гурмуш вә онлары мүнәсиб һармонија, полифонија вә оркестрләшдирмә илэ зәнжинләшдирмишдир.

Ү. Һачыбәјов вә М. Магомајевдән сонра јетишән бәстәкарлар

¹ Ү. Һачыбәјовун «Короғду» операсынын 1-чи пәрдәсиндә Рөвшәнин Ниқара мүрачиәти, Г. Гарајев вә Ч. Һачыјевин «Вәтән» операсында Мәрданын речитативи, Ф. Әмировун «Севил» операсында муғам эсасында бәстәләнмиш мусиги парчалары вә с.

нәсли дә өз әсәрлериндә муғамдан истифадә мәсәләсинә фәрди сурәтдә жанашмышлар.

Сон бир нечә ониллик әрзиндә јаранмыш жанр вә үслуб е'тибары илә мүхтәлиф әсәрләрдән бә'зиләрини көстәрәк. Мәсәлән, А. Зејналлынын скрипка вә фортепиано үчүн јаздығы «Ала муғам» (муғамвары) вә фортепиано үчүн «Чаһаркаһ» пјесләрини көтүрәк. Бунлардан биринчиси Бајаты-Шираз, икинчиси исә Чаһаркаһ муғамлары интонасијасы әсасында гурулмушдур.

Бәстәкар Г. Гарајев өзүнүн «Икинчи симфонија»сында (IV һиссә, «Пассакалија»), «Лејли вә Мәчнун» симфоник поемасында орижинал јолларла муғам үнсүрләриндән истифадә етмишдир. Бурада муғамларын ајры-ајры мелодик парчаларынын өзүнү көстәрмәсинә бахмајараг, онлара хас олан импровизасијалыг, вариасија-секвенсија үнсүрүнә, үмуми мелодик хәттин тәдричән зилә доғру һәрәкәт етмәсинә, јәни кәркиләшмәсинә вә с. чәһәтләрә раст кәлирик.

Бәстәкарлардан Ч. һачыјевин «Дөрдүнчү симфонија» вә «Сүлһ уғрунда» симфоник поема әсәрләри, Ч. Чаһанкировун «Аразын о таяында» симфоник поемасы кими монументал әсәрләрдә һумајун, Секаһ, Бајаты-Шираз, Чаһаркаһ вә с. кими муғамларын контуру парлаг шәкилдә өзүнү көстәрир.

Бәстәкар Ә. Аббасовун халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јаздығы «Һичаза бәнзәр» әсәриндә, «Кәләчәк күн» симфоник поемасында вә бәстәкар З. Бағыровун арфа үчүн јаздығы «Чаһаркаһ» пјесиндә дә муғам принципләриндән орижиналлыгла истифадә олунашдур.

Симфоник муғамларын Азәрбајчан бәстәкарларынын јарадычылығында јени бир жанр кими мејдана чыхмасы, муғамларын Азәрбајчанда даһа чох инкишаф едиб јайылмасы илә әлағәдардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, муғамлары симфоникләшдирмәклә мүәјјән дәрәчәдә М. Магомајев, А. Зејналлы вә бир сыра башга бәстәкарлар да вахтилә мәшғул олмашлар, лакин бу саһәдә онларын көрдүјү иш бундан ибарәт олмашдур ки, бу бәстәкарлар өз әсәрлериндә муғамлара бир епизод кими јол вермишләр вә ајры-ајры муғамлара хүсуси симфоник әсәрләр һәср етмәмишләр. Бәстәкар Ф. Әмиров «Шур» вә «Күрд-овшары» симфоник муғамларыны јаратмагла (1948-чи ил) бу әһәмијјәтли ишин көрүлмәсиндә, демәк олар ки, илк аддым атмышдыр.

Ф. Әмировун јаратдығы симфоник муғамларын тематик әсасыны ејни адлы муғамлар тәшкит едир. Хүсусән «Шур» симфоник муғамында дахили гурулуш нөгтеји-нәзәриндән муғамын дәсткаһ шәклиндә өзүнү көстәрмәси принципи бәстәкар тәрәфиндән сахланылмышдыр. Лакин мүәллиф бу ишә бир јарадычы кими јанашмагла орада мүәјјән јенилик вә дәјишиклик әмәлә кәтирмишдир.

Демәк лазымдыр ки, хүсусән «Шур» симфоник муғамында бәстәкар јалныз «Шур» муғамы илә кифајәтләнмәмиш, онун таркибинә Раст муғамыны да дахил етмәклә бу муғамдан кениш истифадә етмишдир.

Беләликлә, «Шур» вә «Раст» үзви сурәтдә бирләшәрәк, әсәрин үчһиссәли шәкилдә («Шур-Раст-Шур») мејдана чыхмасына сәбәб олмашдур. Мусиги образларынын инкишафына кәлдикдә бу, полифонија, јени-јени һармоник бојалар, оркестрләшмә вә с. кими мүхтәлиф

ифадә васитәләри вә бир сәсли муғам мелодијаларынын зәнкинләшдирилмәси јолу илә тә'мин едилмишдир.

Ф. Әмировун башладығы бу хејирхаһ иш сонралар «Раст» симфоник муғамыны јазмагла бәстәкар Нијази вә «Баяты-Шираз» симфоник муғамыны јазмагла С. Әләскәров тәрәфиндән давам етдирилмишдир.

Хүсусән сон заманлар Азәрбајчанда симфоник муғам кими бир жанрын мејдана чыхмасы илә әлагәдар олараг, муғаматын кәләчәк инкишаф јолдары вә ондан истифадә етмәк проблеми мүасир мүсигишүнасларымызы дүшүндүрмәлидир.

III ФӘСИЛ

ШИКӘСТӘЛӘР ВӘ РИТМИК МУҒАМЛАР

(Гарышыг бәһрли жанр группу)

Мә'лум олдуғу кими, биз I вә II фәсилләрдә бәһрли вә бәһрсиз дедијимиз жанр групплары үзрә Азәрбајчан халг маһнылары, тәсниф, рәнк, диринкә, рәгс һавалары вә муғамлар үзәриндә дајандыг вә онлардан һәр биринин хүсусијјәтләрини көстәрдик.

Жанр вә форма е'тибары илә зәнкин олан халг мусигимиздә јухарыда садаладығымыз мусиги нөвләриндән башга «Гарабағ шикәстәси», «Кәсмә шикәстә» вә бу типли «Һејраты», «Аразбары», «Кәрәми», «Овшары», «Мәнсуријјә», «Мани» вә «Сәмаји-шәмс» кими зәрбли чалғы аләтләринин мушајиәти илә ифа олунан бир сыра муғамвары мусиги нүмунәләримиз дә вардыр.

Адларыны чәкдијимиз бу мусиги нүмунәләрини хүсуси гејд етмәкдә мәгсәдимиз будур ки, онлар өз хүсусијјәтләринә көрә бәһрли вә бәһрсиз мусиги нөвләриндән фәргләнир вә хүсуси бир групп тәшкил едир.

Тәсадүфи дејил ки, У. Һачыбәјов бәһрли вә бәһрсиз мусиги нүмунәләри ичәрисиндә шикәстәләрин, «Һејраты», «Аразбары» вә башгаларынын адыны чәкмәмишдир. Бу ону көстәрир ки, бөјүк бәстәкар һәмин мусиги нүмунәләрини хүсуси бир группа дахил олан әсәрләр һесаб етмишдир.

Мусигимизин, халг арасында «ритмик муғам» вә јахуд «зәрби муғам» адланан бу нүмунәләри үзәриндә апардығымыз нәзәри мушаһидәләр көстәрир ки, «Шикәстә», «Һејраты», «Аразбары» вә с. мусиги нөвләринин һәр бириндә һәм бәһрли, һәм дә бәһрсиз мусигинин хүсусијјәти вардыр, јәни бунлар елә мусиги нүмунәләридир ки, онларын метро-ритмик әсасыны һәм сәрбәст-дәјишилән вәзн, һәм дә гејри-сәрбәст дәјишилмәјән чидди бир вәзн тәшкил едир.

Өз метро-ритмик әсасына көрә, бу мусиги әсәрләринин бәһрли вә бәһрсизләрдән фәргләниб, башга бир группу-үчүнчү жанр группу тәшкил етмәсини даһа да ајдынлашдырмаг үчүн халг арасында чох јајылан вә һәм бәһрли, һәм дә бәһрсиз групп мусиги нүмунәләриндән ајдын фәргләнән шикәстә нөвләри үзәриндә дајанаг.

Азәрбајчан шикәстәси һәр бири мүстәгил характер дашыјан ики чалардан ибарәт вокал-инструментал бир мусиги жанрыдыр. Ади маһнылардан фәргләнән шикәстәнин әсас хүсусијјәти ондан ибарәт-дир ки, Секаһ муғамынын «Шикәстеји-фарс»¹ шө'бәси үзәриндә сәрбәст кәзишмәк јолу илә јаранан шикәстәнин охунан һиссәси, јә'ни әсас мелодијасы метро-ритмик чәһәтдән бәһрсиз олдуғу һалда, халг чалғы аләтләриндән тар, каманча вә хүсусән зәрб аләтләри бу әсас мелодијаны мүәјјән метрик вәзндә мүшајиәт едир.

Мәсәлә бундадыр ки, шикәстәдән вә јухарыда адларыны чәкдијимиз «Кәрәми», «Овшары», «Ғејраты» кими мусиги нүмунәләриндән башга, халг мусиги жанрларымызын һеч бириндә белә бир хүсусијјәт јохдур. Әкәр биз халг маһныларыны, тәсниф вә рәнкләри нәзәрдән кечирсәк, о заман көрәрик ки, бу мусиги нүмунәләринин мелодијасы һансы бир мүәјјән метрик вәзнә әсасланырса, онларын мүшајиәти дә о вәзнә табе олур, јә'ни бурада һәм мелодија, һәм дә онун мүшајиәти бәһрли олур. Бу гајда илә муғам жанрында (әкәр тәсниф вә рәнкләри нәзәрә алмасағ) вокал вә инструментал олмағ үзрә һәр ики чаларын ејни метрик вәзнә табе олдуғуну көрәрик. Лакин маһнылардан, тәсниф вә рәнкләрдән фәргли оларағ, бурада муғамын һәм мелодијасы, һәм дә инструментал мүшајиәти бәһрсиз, гејри-мүәјјән, јә'ни дәјишилән метрик вәзнә әсасланыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән јанашдығда, шикәстә нөвләри маһны, тәсниф, рәгс вә муғамлардан әсаслы сурәтдә сечилир.

Јухарыда дедијимиз кими, шикәстәнин вокал вә инструментал партијаларындан һәр биринин метро-ритмик әсасы мүхтәлиф олур, јә'ни бурада әсас мелодија-вокал партија бәһрсиз олуб, дәјишилән метрик вәзнә әсасланыр. Онун мүшајиәти исә бәһрли олуб, дәјишил-мәјән метрик вәзнә әсасланыр. Мәсәлән, «Гарабағ шикәстәси»ндән бир парчанын нот јазылышыны көстәрәк (Мис. № 71).

Бурадан да ајдын көрүнүр ки, шикәстәнин вокал хәтти сәрбәст кәзишмә үслубунда гурулдуғу һалда, онун мүшајиәти чалғы аләтләринин икичәкәрлик $2/4$ вәзнә әсасланыр.

Шикәстәни тәшкил едән вокал вә инструментал чалардан һәр биринин метрик вәзни мүхтәлиф олдуғу кими, онларын характери дә мүхтәлифдир вә һәрәси мүстәгил әһәмијјәтә маликдир.

Мусигидә ики мүстәгил мелодијанын ејни заманда ујушмасы сәсләнмәдә мүәјјән бир кејфијјәт јарадыр ки, мусиги нәзәријјәсиндә буна полифонија дејилир. Бу бахымдан шикәстәни тәшкил едән һәр ики чалар мүәјјән дәрәчәдә мүстәгил характер дашыдығы үчүн онларын ујушмасына полифоник үнсүр кими баха биләрик. Лакин бурада фәрг ондан ибарәтдир ки, әкәр профессионал мусигидә полифонија јарадан сәсләрин һәр бири әсасән мелодик чәһәтдән мүстәгил олурса, Азәрбајчан халг мусигисиндә, хүсусән шикәстә жанрында

¹ Шикәстәнин өз мелодијасынын Секаһдакы «Шикәстеји-фарс» шө'бәси үзәриндә гурулмасыны көстәрмәјимиздән белә анлашылмамалдыр ки, куја шикәстә илә «Шикәстеји-фарс» арасында һеч бир фәрг јохдур. Әксинә, шикәстәнин мелодијасы тамамилә мүстәгил олуб, «Шикәстеји-фарс» шө'бәсинин мелодијасындан фәргләнир. Бурада биз секаһ мөгамынын VI пәрдәсини нәзәрдә тутуруғ ки, У. һачыбәјовун мөгамлад нәзәријјәсинә көрә һәмин пәрдә әтрафында кәзишмәклә јаранан мелодијалар муғамын бир шө'бәси кими «Шикәстеји-фарс» адланыр.

71 Охујан

Каманча

Тар

Дэф

This musical score is for the piece 'Охујан'. It consists of three staves. The top staff is for Kamancha, the middle for Tar, and the bottom for Daf. The music is in 2/4 time with a key signature of one sharp (F#). The Kamancha and Tar parts feature intricate rhythmic patterns with many sixteenth notes, while the Daf part provides a steady, rhythmic accompaniment.

Балам еј

This musical score is for the piece 'Балам еј'. It consists of three staves. The top staff is for voice, the middle for Tar, and the bottom for Daf. The music is in 2/4 time with a key signature of one sharp (F#). The voice part has a melodic line with some grace notes, while the Tar and Daf parts provide a rhythmic accompaniment.

јаранан «полифонија»да ујушан сәсләр-чаларлар, әсас е'тибары илә, метро-ритмик чәһәтдән мүстәгилдир.

Шикәстә жанрында полифоник үнсүрү биз бир дә ондан көрә биләрик ки, бурада ифа заманы вокал хәтти, јә'ни шикәстәнин сәр-бәст вәзли мелодијасы тәкчә зәрб аләтинин 2/4 вәзли илә дејил, бә'зи һалларда каманчанын вә хүсусән тарын русча «под голоска» (сәсалты) адланан әләвә мелодик ифадәләри илә ујушур. Буну аша-ғыдакы мисалдан ајдын көрә биләрик (үчүнчү нот сәтринә бах):: (Мисал № 72).

Мүстәгил бир мелодија јаратмасына бахмајараг, бу кичик мусиги ифадәләри шикәстә ифасы заманы полифоник үнсүр кими өзүнү көс-тәрәрәк сәсалты полифонија нөвүнә јахынлашыр.

Полифонијанын сәсалты нөвү рус халг мусигисиндә чох јайлды-ғы һалда, Азәрбајчан халг мусигиси үчүн, демәк олар ки, мүәјјән дәрәчәдә сәчијјәвидир. Чаларларын метро-ритмик мүстәгиллијинә көрә, шикәстә жанрында өзүнү көс-тәрән полифоник үнсүрә кәлдикдә, буну контраст адланан полифонија нөвүнә аид етмәк олар.

Беләликлә, шикәстә жанры өз хүсусијјәти вә ифа үсулуна көрә башга халг мусиги нүмунәләриндән фәргләмир. Маһны, тәсниф, рәнк

Балам еј,

вә рөгс һаваларыны бәһрли вә муғам нөвләрини бәһрһсиз адландыры-рыгса, шикәстәни исә һәм бәһрли, һәм дә бәһрһсиз мусиги үнсүрләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијинә кәрә «ғарышыг бәһрли» адландырылан бир жанр групуна дахил едирик.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, белә бир хүһсүһсјјәт тәкчә шикәстәдә дејил, «Кәрәми», «Овшары», «Һејраты», «Аразбары», «Мани», «Мәнсуријјә» вә «Сәмаји-шәмс» адлары илә мәшһур олан мусиги нүмүнәләри — ритмик муғамлара да аиддир. Бунларын да вокал хәтти шикәстә кими мүәјјән бир муғам әһсасында сәрбәст кәһишмәдән ибарәт олуб, метро-ритмик әһсасына кәрә бәһрһсиз олдуғу үчүн халг чалғы аләтләри бунларын һәр бирини, адәтән, ики вә ја үч һиссәли (2/4, 3/4) метрик вәзндә мүшәјиәт едир.

Халг мусигисинин гарышыг бәһрли адланан нөвләри ејни принцип үзрә, јәни вокал хәтти муғам авазында — бәһрһсиз, мүшәјиәт исә бәһрли гурулурса, белә бир суал мејдана чыхыр: бәс гарышыг бәһрли нөвә дахил олан мусиги нүмүнәләрини бир-бириндән фәргләндирән нәдир?

Бу мусиги нөвләрини бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләрдән бири онлардан һәрәһсинин мүәјјән муғам интонаһсјјасы әһсасында гурулмасыдыр, јәни шикәстә мүәјјән бир муғамда, «Һејраты» башга муғамда, «Мәнсуријјә» исә бамбашга бир муғамда гурулмагла өз һәмнөвләриндән фәргләнир.

Шикәстә жанры үчүн сәһијјәви муғам Секаһдыр, јәни шикәстә нечә вариантла олурса-олсун, онларын һамысы анчаг Секаһ муғамы әһсасында гурулур. Секаһда гурулан шикәстәдән фәргли олараг, «Кәрәми» «Бајаты — Гаچار» муғамында, «Мәнсуријјә» «Чаһаркаһ» да, «Һејраты» «Маһур-һинди» муғамында гурулур.

Гарышыг бәһрли жанр гисмини тәшкил едән мусиги нөвләриндәм халг ичәрисиндә ән чох јаылан вә инкишаф едән «Шикәстә»дир. «Кәрәми», «Һејраты», «Аразбары» вә башгалары тәкчә бир вариантда рәвач тапдыгы һалда, шикәстә нөвү бир нечә вариантда ишләнмәкдәдир. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан халг мусигисиндә бунун «Гарабағ шикәстәси», «Кәсмә шикәстә»,¹ «Ширван шикәстәси»² вә башга вариантлары³ мәшһурдур.

Шикәстә вариантларынын һамысынын ејни муғам-Секаһ илә әлагәдар олмасына бахмајараг, һәммин вариантлар мүәјјән хүсусијјәтләрә көрә бир-бириндән фәргләнир. О хүсусијјәтләрдән бири вә демәк олар ки, ән үмдәси шикәстәнин вариантлары арасындакы тоналлыг фәрғидир. Бу исә шикәстәләрин һәр биринин һансы Секаһ нөвү әсасында гурулмасындан вә онун көкүнә табе олмасындан асылыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, Секаһ муғамы өзү дә Азәрбајчан халг мусигисиндә бир нечә вариантда ишләнмәкдәдир. Һәр вариантын өзүнә көрә мүәјјән едилмиш мајә учалыгы олмасы вә бунларын мајә учалыгы чәһәтдән бир-бириндән фәргләнмәси Секаһ муғамы вариантларынын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бирини тәшкил едир.

Беләликлә, шикәстә вариантларынын да мајә учалыгы онлардан һәр биринин бу Секаһ нөвләриндән һансында гурулмасы илә әлагәдардыр. Мәсәлән, «Гарабағ шикәстәси»нин мајә учалыгы чәһәтиндән хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, о даим Мирзә Һүсејн секаһында гурулулр. Одур ки, һәм Мирзә Һүсејн секаһынын, һәм дә «Гарабағ шикәстәси»нин тоналлыг е'тибары илә мајә учалыгы ејнидир.

«Кәсмә шикәстә» исә бу чәһәтдән сәрбәстлик тәшкил едәрәк, һәр бир Секаһ нөвүндә гурула биләр. Бу һал шикәстәни охујан шәхсин бачарығындан вә онун сәс диапазоундан асылы олур. Адәтән, «Кәсмә шикәстә» ми мајәли Орта секаһ тоналлығында ифа олунмагла бәрәбәр, лја вә сол мајәли Секаһ нөвләриндә дә чалыныб-охунур.

Шикәстә нөвләри бир-бириндән тәкчә мајә учалығынын мүхтәлифлијјинә көрә дејил, мусиги образларынын характеринә көрә дә фәргләнир. «Гарабағ шикәстәси»ндә мусиги ифадәләри бир-биринә бағлы һалда, узадыла-узадыла охундуғу һалда, «Кәсмә шикәстә»дә, әксинә, мусиги ифадәләри мүәјјән фасилә илә, јә'ни кәсилә-кәсилә охунур. Елә «Кәсмә шикәстә»нин ады да онун бу хүсусијјәтиндән доғур. Бу шикәстә нөвүндә мелодија вә сөзләр ифадәчә «речитатив» дејилән данышыг авазына чох ујғундур.

«Ширван шикәстәси»нә кәлдикдә, о да «Кәсмә шикәстә»нин бир варианты кими ифасына көрә ашыг мусигиси үслубуну хатырламагла башгаларындан фәргләнир.

Бураја гәдәр дедикләримиздән белә бир нәтичә чыхара билirik: «Кәрәми», «Овшары», «Аразбары», «Һејраты», «Мани», «Мәнсуријјә», «Сәмаји-шәмс», шикәстәләр вә хүсусән «Гарабағ шикәстәси» вә «Кәсмә шикәстә» кими мусиги нүмунәләри өз метро-ритмик хүсусијјәтләринә көрә бәһрли вә бәһрсиз мусигидән фәргләниб башга — үчүнчү бир групп тәшкил едир. Икинчиси, 'бәһрли вә бәһрсиз

¹ Бу шикәстә нөвүнә «Бакы шикәстәси» дә дејилир.

² Ширван шикәстәсинә «Сары торпаг» да дејилир.

³ Бунлардан башга, халг арасында шикәстәнин Кәнчә, Салјан вә Губа адлары илә дә бағлы олан вариантларына тәсадүф олунур.

мусиги нүмунэлэринин ујушмасы јолу илэ хүсуси мусиги нүмунэлэринин — шикэстэлэрин вэ ритмик муғамларын мејдана чыхмасыны халг мусигимизин үмуми инкишафында ирэлијэ доғру бр аддым һесаб етмэк олар. Бу исэ Азэрбајчан халг мусигисинин мүстэгиллијини, өзүнэмэхсус эн'энэлэрэ, жанр вэ форма зэнкинлијинэ малик олдуғуну жэстэрир.

Мусиги жанрларымызын метро-ритмик хүсусијјэтлэриндэн данышаркэн демэк лазымдыр ки, бэһрли вэ бэһрсиз үнсүрлэрэ, јэ'ни мүэјјэн вэ гејри-мүэјјэн метрик вэзилэрэ башга халгларын да мусигисиндэ тэсадүф олунар. Лакин бунлардан һэр икисинин бирлэшмэси — мүхтэлиф метрик вэзилэрин ејни заманда ујушмасы Азэрбајчан халг мусигисинин сэчијјэви вэ милли хүсусијјэтлэриндэн биридир.

Халг мусигимизин мүэјјэн инкишаф дөврү илэ элагэдар олараг мејдана чыхан бу јени мусиги жанры—шикэстэлэр вэ ритмик муғамлар мүстэгил олмагла бэрабэр, вокал вэ инструментал жанрларымызын һазыркы инкишафына да ифа чэһэтдэн мүэјјэн тэ'сир жэстэрир. Бу просес бир тэрэфдэн мүхтэлиф метрик вэзилэрин ујушмасы принципинин ади маһнылара, тэсниф вэ рэгс һаваларына кечмэси, дикэр тэрэфдэн, бэһрли, бэһрсиз вэ гарышыг бэһрли үнсүрлэрин ардычылығы нэтичэсиндэ јени ифа үсулларынын мејдана чыхмасы јолу илэ кедир. Буну биз индики ханэндэ вэ мүғәннилэримиз тэрэфиндэн ифа олунан маһныларда, ашыг вэ зурначы ансамблларынын чыхышларында, хүсусилэ гармон вэ кларнетдэ ифа олунан рэгс һаваларында вэ рэнклэрдэ даһа ајдын мүшаһидэ едэ билэрик.

Мә'лум олдуғу кими, мүасир ифачыларымыз мүэјјэн бир маһныны ифа етмэздэн эввэл, адэтэн, ону муғамла башлајыр вэ бир гэдэр сонра, фасилэ вермэдэн эсас маһнынын ифасына кечирлэр. Демэли, бу һалда биз һэм бэһрсиз, һэм дэ бэһрли үнсүрлэрин ардычылығыны, бир-бирилэ бағландығыны көрүрүк.

Бә'зэн елэ һаллар олур ки, бир рэгс һавасы, јахуд маһныларын ифасы муғам мүгэддимэсилэ башланмыр, јэ'ни елэ бирбаша мүэјјэн метрик вэзили мүшајијэтлэ ифа едилир; лакин бир гэдэр сонра муғам ифасына кечилир. Мәсэлэ бурасындадыр ки, бу һалда муғамын чидди бир метрик вэзни олмадығына бахмајараг, зэрб алэтинин мүшајијэти јенэ эввэлки — чидди ритмдэ давам етдирилир. Бундан сонра јенэ дэ маһны охунмасына вэ јахуд мелодијаја кечилэрэк, эсас һаванын ифасы давам етдирилир вэ ахырда тамамланыр. Ејни һаванын бу јол илэ ифасында бэһрли, бэһрсиз вэ гарышыг бэһрли үнсүрлэрин үчү дэ бир-биринин ардынча өзүнү көстэрэрэк, јени бир ифа шэклинин мејдана чыхмасына сәбэб олур.

Белэликлэ, бурадан белэ бир нэтичэ чыхара билэрик ки, мүасир Азэрбајчан халг мусигисиндэ бэһрли, бэһрсиз вэ гарышыг бэһрли формалардан һэр бири өзүнү мүстэгил шэкилдэ бүрүзэ вермэклэ бэрабэр, ардычыл сурэтдэ бирлэшмэклэ мүхтэлиф ифа үсулларында да тэзаһур едир.

Экэр биз бу нөгтеји-нэзэрдэн мүэјјэн бир муғамын дэсткаһ шэкилдэ ифасына фикир версэк, бурада анчаг бэһрли вэ бэһрсиз мусиги үнсүрлэринэ тэсадүф едэрик, мүасир ифачылар тэрэфиндэн

бир чох халларда ади маһны вә рәгсләр ифа олундугда исә һәр үч үнсүрүн ардычыллашмасыны көрәрик.

Халг мусиги жанрларынын бәһрли, бәһрсиз вә гарышыг бәһрли адланан мүстәгил формалары вә бунларын ардычыллашмасы вә ујушмасы јолу илә јарадылан мүхтәлиф ифа үсуллары халг мусигимизин спесифик хүсусијјәтләриндәндир. Бу хал мусигимизин рәнкарәнклијинә вә өзүнәмәхсус орижинал бир јолла инкишафына дәләләт едир.

Халг мусигиси үнсүрләриндән вә хүсусијјәтләриндән, онун жанр вә формаларындан профессионал мусигидә дә бачарыгла истифадә едилмәсинин, шүбһәсиз, бөјүк әһәмијјәти вар вә бу иш мүасир бәстәкарларымызы чидди дүшүндүрмәкдәдир.

Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Ү. һачыбәјов, М. Магомајев кими классик бәстәкарларын әсәрләри халг тәрәфиндән даим севилир вә һүсн-рәғбәтлә гаршыланыр. Хүсусилә, онларын «Лејли вә Мәчнун», «Шаһ Исмајыл», «Короғлу» кими опералары узун илләрдән бәри сәһнәмиздә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмагдадыр. Бу ону көстәрир ки, һәмин бәстәкарлар өз әсәрләриндә халг мусигисиндән, онун милли ән'әнәләриндән бачарыгла истифадә етмиш, мусигимизин чидди вә дәрин мә'налы ганунларына әсасланараг, өз әсәрләрини халга ајдын олан бир мусиги дилиндә јаратмышлар.

Г. Гарајев, Ф. Әмиров, Ч. һачыјев, С. һачыбәјов, Ч. Чаһанкиров, С. Рүстәмов вә башга бәстәкарларымыз да өзләринин ән јахшы әсәрләриндә халг мусигисиндән бәһрәләнир, онун милли ән'әнәләриндән истифадә едирләр. Мәсәлән, Г. Гарајевин халг тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилән «Лејли вә Мәчнун» симфоник поемасыны, «Једди көзәл» балетинин мусигисини, Ч. һачыјевин «Сүлһ уғрунда» симфоник поемасыны вә Ленин образына һәср едилән «Дөрдүнчү симфонија»сыны, Ф. Әмировун «Шур» вә «Күрд-овшары» симфоник муғамларыны; Ч. Чаһанкировун «Аразын о тајында» вә С. һачыбәјовун «Карван» симфоник поемаларыны, һабелә башга әсәрләри көстәрмәк олар.


Шүбһә јохдур ки, һәмин әсәрләрин һәр бириндә халг мусигисиндән, онун милли ән'әнәләриндән бу ва ја башга дәрәчәдә истифадә олунмушдур. Лакин өз доғма мусигисини нә сәвијјәдә билмәсиндән вә сәнәткарлыг дәрәчәсиндән асылы олараг һәр бәстәкар бу мәсәләјә фәрди јанашыр вә ону мүхтәлиф јолларла һәлл едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан бәстәкарлары халг мусигисиндән истифадә ишиндә доғру истигамәтдә кедәрәк, бу мәсәләјә механики јанашыр, јә'ни халг мусиги формаларыны өз әсәрләриндә ејнилә, олдуғу кими сахламыр, әксинә онлар мусиги ирсимизә јарадычы кими јанашараг, онун һәјати ән'әнәләриндән вә ән јахшы хүсусијјәтләриндән новаторлуғла истифадә етмәјә чалышыр вә буна наил олурлар.

Бу вә ја башга бәстәкарын јарадычылыг принципләри вә онун халг мусигисиндән истифадә үсуллары үзәриндә әтрафлы дајанмаға имканымыз олмадығы үчүн бир нечә мисал илә онларын јухарыда гарышыг бәһрли (шикәстә) адландырдығымыз үчүнчү гиһс жанр принципиндән вә бәһрли, бәһрсиз кими үнсүрләрин ардычыллашмасы үсулундан нечә истифадә етдикләриндән бир гәдәр мүфәссәл данышмаг истәјирик.

Биз јухарыда көрдүк ки, мусиги бахымындан шикәстә жанрынын хүсусијјәти онун вокал хәттини тәшкил едән муғам тәрзли мелодија-ја мұәјјән метрик вәзнлә мұшајиәтин тәтбиг олунмасындан ибарәт-дир. Бу нөгтеји-нәзәрдән, ингилабдан әввәл јарадылмыш опералары-мыздан бә'зисиндә муғам охунмасыны нәинки тәкчә тар мұшајиәт едир, орада бә'зи һалларда һәтта симфоник оркестрин мұәјјән метрик вәзи әсасында мұшајиәт етдији эпизодлара тәсадүф олунур. Мәсәлән, М. Мағомајевин «Шаһ Исмајыл» операсынын 3-чү пәрдәсиндән Әрәб-зәнкинин чыхышыны көстәрә биләрик.

73



De-jir ej ә-рәб зән-ки-јам кәс-ми-шәм јо-лу.

Метро-ритмик әсаса көрә сәрбәст вәзндә гурулан Әрәбзәнкин охудуғу «Маһур-һинди» муғамы, оркестрин 2/4 вәзнли мұшајиәтиндә чәнки характерли мұстәгил бир мелодија илә ујушур ки, бу да бизә «Кәрәми», «Шикәстә» кими «ритмик» муғамлары хатырладыр.

74 Allegro



Халг мусигимизин белә бир хүсусијјәтиндән истифадә олунмасына биз Ү. Һачыбәјовун «Короғлу» операсында да раст кәлә билирик. Мәсәлән, 4-чү пәрдәдән ханәндә гызын чыхышыны көтүрәк.

Ханәндә гызын охудуғу мелодијанын нота јазылыб заһирән ханәләрә бөлүнмәсинә бахмајараг, о мелодијанын авазы бизә «Үззал» вә «Сарәнч»и хатырладыр, ритмик әсасына көрә сәрбәст вә импровиза-сијалы олмасына бахмајараг ханәндә гызын маһнысы оркестр тәрәфиндән 6/8 вәзнлә мұшајиәт олунур.

«Короғлу» операсында муғамдан истифадә олунмасынын хүсусијјәти бир дә ондан ибарәтдир ки, Ү. Һачыбәјов башга операларында фәргли олараг, бурада муғамлары ејнилә операнын мусигисинә да-хил етмәмиш вә бунун әвәзинә муғам авазында јени мелодијалар бәстәләмишдир. Јенә дә ханәндә гызын чыхышындан бир мисал көс-тәрәк. (Мисал № 74—76).

Әкәр биз Короғлунун ашыг образында чыхышына һәср едилән мусиги парчасыны көтүрмүш олсаг, орада да һаггында данышдығы-мыз принципин тәзаһүрүнү — шикәстәдән истифадә олундуғуну ајдын көрәрик.

75 **Meno mosso**

Ma - дэр пи -

- ја - лә ә

әк - си ру - хи - ја - ри ди - дә - јим .

Бәстәкарларымызын шикәстә жанрындан истифадә олуна бир сыра әсәрләри ичәрисиндә С. Гачыбәјовун «Карван» симфоник поема-сыны хусусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу әсәрдә елә бир мусиги епи-зоду вардыр ки, орада флөјта «ничаз» муғамыны чаларкән симфоник оркестр ону 4/4 вәзн әсасында мушајиәт едир, јә'ни шикәстәләрдә вә ритмик муғамларда олдуғу кими, бурада да сәрбәст вәзнли муғам ифасы гејри-сәрбәст вәзнлә мушајиәтлә ујушур. Лакин фәрг ондан ибарәтдир ки, халг мусигиси нүмунәләриндә муғам ифасы онларын

76

А-ман |ej а-ман,|ej, а-ман. ej,

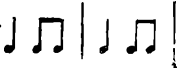
вокал хэттини тәшкил етдији халда, бурада һәр икиси инструментал чаларда ортаја чыхыр, муғам эпизоду исә 4/4 вәзи әсасында ханә-ләрә бөлүнүр (Мис. № 77).

77

Ба лам ej

Бу чүр ифа үсулуна бир сыра башга әсәрләрдән дә мисаллар кәтирмәк олар. Бәстәкар С. Рүстәмовун халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јаздығы «Рәгс сүитасы» бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

Бурада да вокал партија инструментал партија илә әвәз едилә-рәк, јасты балабанын соло ифасында «Бајаты Гаچار» муғамы оркест-

рин 2/4  вәзни илә мүшајиәт олунар.

Беләликлә, кәтирдијимиз мисаллардан ајдын олур ки, сәрбәст вәзнлә гејри-сәрбәст вәзнин ујушмасы кими халг мусигимиздән нәш-әт едән метро-ритмик хүсусијјәтләри мүасир бәстәкарларымыз өз әсәрләриндә мүвәффәгијјәтлә әкс етдирир вә бунунла да халг му-сигимизин милли ән'әнәләриндән истифадә едирләр.

Биз јухарыда гејд етмишдик ки, мусиги жанрларымызын мүстә-гил халда ишләнән бәһрли, бәһрсиз вә гарышыг бәһрли нөвләриндән башга, елә нөвләри дә вардыр ки, онларын ифасында бу үч жанр нөвүнә аид олан хүсусијјәтләр ардычыллашма јолу илә өзүнү кәстә-рир. (Мисал № 78).

The image shows three systems of musical notation for piano accompaniment. Each system consists of a treble and bass clef staff. The first system includes triplets in the treble staff. The second system features a melodic line in the treble staff. The third system has a more complex melodic line in the treble staff with many beamed notes.

Бәстәкарларымызын җаратмыш олдуғу вокал әсәрләринин бәзиләриндә башланғыч вә ја орта һиссәләриндә сәрбәст кәзишмә үслубунда муғамвары эпизодларын олмасы халг мусигимизин јухарыда изаһ етдијимиз хүсусијәтләри илә әлағәдардыр. Г. Гарајев вә Ч. һачыјевин «Вәтән» операсындан Мәрданын аријасы вә Асланын ариозосу, бундан башга, Т. Гулијев тәрәфиндән ишләнмиш «Ағачда лејләк» халг маһнысы, Г. һүсәјлинин «Көнүл севән көзәлдир», Ч. Чаһанкировун «Ај ишығында» маһнылары, јухарыда һаггында данышдығымыз халг мусигимизин ифа үсулларыны өзүндә әкс етдирән әсәрләрдәндир. «Вәтән» операсындан Мәрданын аријасыны мисал кәстәрмәк олар (Мис. № 79).

Аријанын мүғәддимә һиссәси сәрбәст вәзндә — муғамвары, өзү исә чидди вәзндә гурулмушдур. Бурада бәһрсиз үнсүрлә бәһрли үнсүрүн ардычыллығыны көрүрүк.

79 **Sostenuto**

First system of piano accompaniment. The right hand features a melodic line with slurs and accents, while the left hand provides a rhythmic accompaniment. The dynamic marking *f* and the instruction *espressivo* are present.

Second system of piano accompaniment. The right hand continues the melodic line, and the left hand maintains the accompaniment. The dynamic marking *dim.* is present.

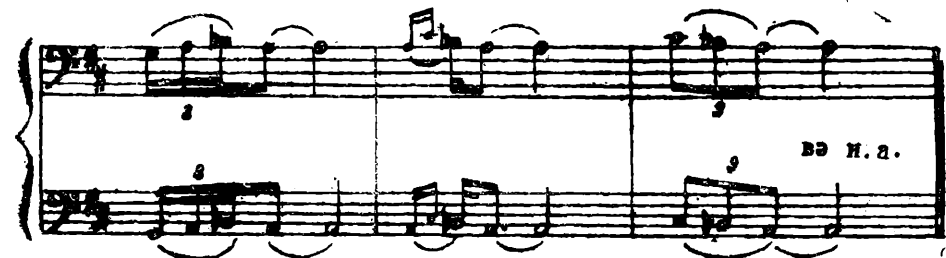
Third system of piano accompaniment. The right hand has a more active melodic line, and the left hand continues the accompaniment.

Canto

System for the vocal line and piano accompaniment. The vocal line is marked *p*. The piano accompaniment includes the instruction **Moderato**, a *rit.* marking, and a *p* dynamic marking.

Г. Гүсәйлинин «Көнүл севән көзәлдир» маһнысында бу үнсүрләр
рин һәрәси нөвбә илә дәјишиләрәк бир нечә дөфә өзүнү көстәрир:

80 Ad libitum



Бөһрли епизод

Демәҗин ки, а достлар чиркин дир севдигин јар

Musical notation for the 'Böhrli epizod' section, consisting of two staves. The upper staff is in treble clef and the lower in bass clef. The music is in a 2/4 time signature and features a simple melody with lyrics written below the notes. The lyrics are: "Демәҗин ки, а достлар чиркин дир севдигин јар".

Вальсиза - епизод

The first system of musical notation consists of three staves. The top staff is a grand staff with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The middle and bottom staves are connected by a brace on the left and contain piano accompaniment. The music features a melody in the upper voice with several slurs and a piano accompaniment with arpeggiated chords and moving lines.

The second system of musical notation continues the piece. It features a more active melody in the upper voice with frequent slurs and a piano accompaniment with a steady rhythmic pattern.

The third system of musical notation concludes the piece. It features a melody in the upper voice with a large slur over a phrase and a piano accompaniment with a final cadence. The system ends with a double bar line and the number '7' written below the staff. The page number '22 R. 4' is visible in the bottom right corner.

Ф. Әмировун «Шур» вә «Күрд-овшары» симфоник муғамларында, «Севил» операсына жаздығы «Пролог»да, «Шейх Сән'ан» драмына жаздығы мусигидә (Корун маһнысы), Ч. Чаһанкировун халг чалғы аләтләри үчүн жаздығы «Чаһаркаһ» фантазијасы кими әсәрләрдә бу ифа үсулларындан истифадә едилмишдир.

Көстәрилән мисаллар бир даһа сүбут едир ки, бәстәкарларымыз өз јарадычылығында халг мусигимизин милли әһәләриндән, онун сәчијјәви үнсүрләриндән мүхтәлиф јолларла истифадә едир вә бу онларын әсәрләринин халг руһунда јаранмасына бөјүк көмәк көстәрир.

Мусиги жанрларымызын хүсусијјәтләри вә ифа үсуллары һагғындакы мүлаһизәләримизә јекун вурараг, ашағыдакы нәтичәләрә кәлә биләрик:

1. Азәрбајчан халг мусигиси нүмунәләри өз хүсусијјәтләринә көрә үч јерә бөлүнүр:

Биринчиси, бәһрли мусиги нүмунәләри. Бураја вокал-инструментал вә инструментал жанрлар дахилдир. Бу група дахил олан әсәрләр — дәјишилмәјән мүүјјән чидди метрик вәзнә әсасланыр. Бүтүь маһнылар, тәсниф, рәнк, диринкә вә рәгс һавалары бураја дахилдир.

Икинчиси, бәһрсиз мусиги нүмунәләри. Бураја дахил олан мусиги нүмунәләри гејри-мүүјјән, јә'ни дәјишилән метрик вәзнә әсасланыр. Азәрбајчан халг мусигисиндә өзүнә јер тапан бүтүн муғамлар бураја дахилдир.

Үчүнчүсү, гарышыг бәһрли адландырдығымыз мусиги нүмунәләридир ки, онлар бәһрли вә бәһрсиз үнсүрләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Онларын метро-ритмик әсасыны сәрбәст вәзнлә гејри-сәрбәст вәзнин ујушмасы тәшкил едир. Бураја халг мусигимизин «Һејраты», «Аразбары», «Мәнсуријјә», «Сәмаји-шәмс», «Гарабағ шикәстәси», «Кәсмә шикәстә», «Овшары», «Кәрәми» кими ритмик муғамлар дахилдир.

2. Мүасир Азәрбајчан халг мусигиси елә ифа формалары әсасында инкишаф едир ки, һәммин формалар бәһрли, бәһрсиз вә гарышыг бәһрли шикәстә кими жанр үнсүрләринин ардычыллашмасы, бирләшмәси јолу илә әлдә едилир. Бу ифа формалары јастыбалабанчылар, зурначылар вә хүсусән ашыг ансамбллары үчүн даһа сәчијјәвидир.

3. Азәрбајчан халг мусигисинин муғам вә тәсниф кими вокал инструментал жанрлары, әсас е'тибары илә, гәзәл шәклиндә јазылан ше'рләрлә охундуғу һалда, халг маһнылары вә шикәстә нөвләри халг поезијасынын гошма, бајаты, дүбәјт вә с. шәкилләриндә јазылан ше'рләрлә охунур.

4. Азәрбајчан профессионал мусигисинин инкишафында халг маһнылары (о чүмләдән ашыг мусигиси), тәсниф, рәнк, рәгс һавалары, муғам вә «ритмик муғам» кими мусиги жанрларымызын әһәмијјәти бөјүкдүр. Бунларын һамысы Азәрбајчан бәстәкарлары јарадычылығынын әсасыны тәшкил едир. Һәр бир бәстәкар халг мусигиси жанрларындан истифадә мәсәләсинә фәрди јанашыр.

5. Халг мусигиси жанрлары Азәрбајчан бәстәкарларынын јарадычылығында јени форма вә мезмун кәсб едир. Бунлара мисал олараг мүстәгил вокал-инструментал жанр кими мејдана чыхан тәсниф-романс формасыны көстәрмәк олар. Низаминин гәзәлләри әсасында јазылан мусиги әсәрләри — Ү. һачыбәјовун «Сәнсиз», «Севкили чанан».

Ф. Әмировун «Күлүм», Ч. Чаһанкировун «Күл чамалын», С. Әләскәровун «Сәрви хураманым» романслары вә башга әсәрләр тәсниф-романса аид едилә биләр.

6. Муғамлар севимли мусиги жанрларындан бири кими Азәрбајчан халгы арасында кениш јајылмыш вә инкишаф етмишдир. Азәрбајчанда бир сыра јени, һәм дә вариант шәклиндә муғамлар јаранмышдыр. «Гатар», «Чобан бајатысы» «Азәрбајчан», «Күрд-Шаһназ» вә «Сежаһ-забул» кими муғамларын мејдана чыхмасы сәнәткарларымызын—сәзәндә вә ханәндәләримизин јарадычылығы илә әлагәдардыр.

7. Азәрбајчанда муғамларын соло ифа олунмасы, јә'ни инструментал муғамларын мејдана чыхмасы әламәтдар фактлардан биридри, бу исә, өз нөвбәсиндә, хүсусән тарын кениш имканлара малик олмасы илә әлагәдардыр. Башга халг мусиги аләтләри илә бирликдә пианонун вә хүсусән кларнетин дә бу ишдә әһәмијјәти аз дејилдир. Кларнет вә тармон артыг халг мусиги аләтинә чеврилмишдир.

8. Азәрбајчанда јајылан муғамлар халгымызын зөвгүнә ујғун бир шәкилдә инкишаф етмиш вә ифа ән'әнәләринә көрә хүсуси мәктәб јаратмышдыр.

9. Хүсусән Секаһ вә Раст Азәрбајчанда кениш јајылан муғамлардандыр вә халг арасында онларын бир сыра вариантлары јарадылмышдыр.

10. Маһур-һинди, Орта маһур, Бајаты-Гачар вә Дүкаһ кими муғамлар өз мәзмун вә формаларына көрә Раста ујғун олан муғамлардандыр. Она көрә бунлары Раст муғамынын вариантлары кими бир «аиләјә» дахил олан муғамлар һесаб етмәк олар. Бу муғамларын һамысы раст мәгамына әсасланыр.

11. Халг мусигиси тәчрүбәсиндә бу вә ја башга муғамы ифа етмәк үчүн анчаг бир тоналлыг олдуғу һалда (мәсәлән, Чаһаркаһ муғамы до чаһаркаһ тоналлығында, Шур муғамы — сол шур тоналлығында вә с.), Раст вә Секаһ кими муғамларын вариантларыны ифа етмәк үчүн 4—5 тоналлыг јаранмышдыр.

12. Секаһ муғамы нөвләринин дашыдығы адлар (о чүмләдән дә онларын тоналлығы) «Секаһ» сөзү илә бағлы олдуғу һалда (мәсәлән, Харич секаһ, Орта секаһ, Мирзә һүсејн секаһы вә с.) Раст муғамы вариантларынын дашыдығы адлар (һәмчинин онларын тоналлығы) «Раст» сөзү илә бағлы дејил (мәсәлән, Маһур-һинди, Орта маһур, Бајаты-Гачар вә с.).

13. Сәчијјәви бир чәһәтдир ки, Раст вә Секаһ муғамларынын вариантлары тоналлыг е'тибары илә кварта-квинта мүнәсибәтиндәдир.

14. Секаһ муғамынын вә онун нөвләринин Азәрбајчанда си, ми, лја, ре вә сол мајәсилә (јә'ни си-секаһ, ми-секаһ, лја-секаһ вә и. а. тоналлығында), Раст муғамынын вә онун вариантларындан олан Маһур-һинди, Орта-маһур, Бајаты-гачар вә Дүкаһ кими муғамларын сол, до, фа, си бемол, ми бемол, мајәләри илә ифа олунмасы вә бунларын кварта-квинта мүнәсибәти јаратмасы тәсадүфи дејилдир. Бу, бир тәрәфдән, Азәрбајчан халг мусигисинин темперасија гурулушуна әсасланмасы вә диқәр тәрәфдән, Раст вә Секаһ кими муғамларын Азәрбајчанда даһа чох инкишаф етмәси илә әлагәдардыр.

15. Марағлы бир чәһәтдир ки, Азәрбајчан халг мусигиси тәчрүбәсиндә Секаһ муғамы нөвләринин ифасында онларын һәр бири үчүн

бир мажә кими мүэјјәнләшдирилән си, ми, лја, ре вә сол сәсләри үму-миликдә жарымтонсуз сәс сырасы — пентатоника тәшкил едир: (h-d-e-g-a). Бу чүр пентатоник сәс сырасы Раст муғамы вә онун вариантлары үчүн мажә һесаб олуан сол, до, фа, си бемол вә ми бемол сәсләриндән дә эмәлә кәлир.

16. Муғамларда шө'бәләрин ардычыллашмасы илә әлагәдар олараг, мелодик һәрәкәт ашағыдан јухарыја доғру, бәмдән-зилә доғру олур ки, бу да тәдричән кәркинләшмә јарадыр. Муғамын шө'бәләри исә (ајры-ајры һиссәләр—муғам эпизодлары) мәгамын бу вә ја башга пәрдәси әтрафында кәзишилмәси вә она истинад едилмәси јолу илә эмәлә кәлир. Муғамын әсас мусиги материалыны (инкишаф нөгтә-ји-нәзәриндән) онун әввәлки үч вә ја дөрд шө'бәси тәшкил едир. Әсас шө'бәләр, бир гајда олараг, демәк олар ки, муғамларын чохунда мәгамын мајәсинә, мајәнин үст квартасына вә квинтасына истинад едир. Бундан сонра јенә дә һәмнин шө'бәләр (һамысы да олмаса бә'зиләри) мелодик вә ритмик чәһәтдән бир гәдәр дәјишилмәклә бир октава јухарыда тәкрар олунур. Беләликлә, муғамларын әввәлки һиссәси бир нөв «експозиција» вә сонрақы һиссәси «реприза» характери дашыдығы үчүн «Сонато-аллегро» формасына јахын олдуғуну кәстәрир ки, бу факт да муғамларын симфоникләшә билмәсинә имкан јарадыр.

17. Муғамларын форма етибары илә тәшкилиндә (шө'бәләрин эмәлә кәлмәсиндә) олан принципләрдән бири дә мәгамын (бунунла бирликдә мүэјјән шө'бәләрин) бир октава, квинта вә јахуд кварта интерваллары үзрә јухарыја көчүрүлмәсидир. Бә'зи һалларда мәгамын үст квартасы вә јахуд квинта тону мүстәгил мажә пәрдәсинә чеврилмәклә тоналлыг дәјишилмәси һаллары јараныр ки, бу да мәгамларын мүэјјән мүнәсибәт үзрә гаршы-гаршыја гојулмасы илә әлдә едилир.

18. Азәрбајчан халг мусигиси чидди ганунлар әсасында гурулан мүхтәлиф мәгамлара истинад едир. Халг мусиги нүмунәләринин тәһлили кәстәрир ки, ајры-ајры мәгамларда бә'зи пәрдәләр артырылыб, әскилдилмәклә (мажор вә минорларын һармоник, мелодик, шәкилләри кими) мәгамда мүэјјән дәјишиклик эмәлә кәлир. Мәсәлән:

а) раст мәгамында IX пәрдә (мажә квинтасынын үст апарычы тону) бә'зи һалларда јарым тон алчалмыш вә ејни заманда X пәрдә јарым тон јүксәлмиш шәкилдә өзүнү кәстәрир. Буна Раст муғамынын «Вилајети» шө'бәсиндә даһа чох тәсадүф олунур.

б) шур мәгамында V пәрдә (мајәнин үст апарычы тону) вә VIII пәрдә (мајәнин квинтасы) мүэјјән мелодик шәраитдә јарым тон алчала вә IX пәрдә јарым тон јүксәлә биләр (Шур муғамынын, «Шур-шаһназ» шө'бәсиндә).

в) секаһ мәгамында үч пәрдә дәјишилә билир: III вә VIII пәрдәләр јарым тон артырылыр. VII пәрдә исә јарым топ әскилдилир: («Забул-секаһ»да).

г) Чаһаркаһ мәгамында да үч пәрдәнин дәјишилмәсинә тәсадүф едилир: онлардан II вә IX пәрдәләр артырылмыш, VIII пәрдә исә әскилдилмиш һалында өзүнү кәстәрир.

19. Артырылмыш секунда интервалына, сәчијјәви бир интонација кими, бүтүн Азәрбајчан мәгамларында бу интервал, тәбии олараг, онларын гурулушу илә әлагәдардырса, раст, шур, секаһ вә бајаты-шираз мәгамларында пәрдәләрин алтерасија олунмасы нәтичәсиндә јараныр.

20. Сәрбәст вәзли (бәһрсиз) мелодијаларын гејри-сәрбәст вәзли (бәһрли) мелодија илә, јахуд ритмик мүшајиәтләрлә ујушмасы јолу илә әмәлә кәлән мусиги формаларымызы (шикәстәләр вә ритмик муғамлар) инкишафа доғру бир аддым һесаб етмәк олар. Бу формада гурулан мусиги нүмунәләриндә вокал вә инструментал чаларлар вә јахуд зәрбли мүшајиәтләрдән һәр биринин мүәјјән дәрәчәдә мүстәгил характер дашымасы онлары контрастлы полифонија нөвүнә јахынлашдырыр.

21. Полифонијанын мүхтәлиф нөвләри ичәрисиндә бурдон адланан зүјлү полифонија нөвү илә јанашы, контрастлы полифонија нөвү дә Азәрбајчан профессионал мусигиси үчүн сәчијјәвидир, чүнки бу нөв полифонија хусусијјәти халг мусигимиздән хусусән шикәстә вә ритмик муғамлар кими мусиги формаларымызын әсасыны тәшкил едир.

22. Азәрбајчан совет бәстәкарлары өз јарадычылыг тәчрүбәсиндә доғма мусиги ән'әнәләринә, онун жанр вә формаларына истинад едәрәк, үмүмбәшәр мусигисинин бүтүн наилијјәтләриндән сәмәрәли истифадә етмәк јолу илә Азәрбајчан мусигисини даһа да инкишаф етдирләр.

Исмаилов Мамедсәлех Джалил оглы

ЖАНРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ

(на азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору А. Зейналова. Рәссамы Н. Нәчыјев.
Бәдии редактору З. Нәсәнова. Техники редактору Е. Тағыјева.
Корректору П. Чәфәрова.

Јығылмаға верилмиш 13/VII-1982-чи ил. Чапа имзаланмыш 8/VI-1984-чи ил. ФГ 03521.
Форматы 60×90^{1/16}. Мәтбәә қағызы № 1. Јүксәк чап үсулу. Латын гарн. Физики вә шәрғи чап в. 6,5. Учот нәшр. вәрәғи 7,5. Сифариш 1238. Тиражы 4 000. Гијмәти 65 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфја вә
Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

«Ишыг» нәшријјаты, Бақы, Гогол күчәси, 6.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә, Бақы, Әли Бајрамов күчәси, 3.